e-ISSN: 2789-6919

Elmi Tədqiqat

Beynəlxalq Elmi Jurnal

Scientific Research

International Scientific Journal

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN

ELMİ TƏDQİQAT

Beynəlxalq Elmi Jurnal

Cild: 4 Sayı: 11

SCIENTIFIC RESEARCH

International Scientific Journal

Volume: 4 Issue: 11

Bakı – Baku
2024

Jurnal 01.03.2021-ci ildə Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyi Mətbu nəşrlərin reyestrinə daxil edilmişdir.
Reyestr № 4336

The journal is included in the register of Press editions of the Ministry of Justice of the Republic of Azerbaijan on 01.03.2021.
Registration № 4336

Redaksiyanın ünvanı
AZ1073, Bakı şəh.,
Mətbuat prospekti, 529,
“Azərbaycan” nəşriyyatı,
6-cı mərtəbə

Editorial address
AZ1073, Baku,
Matbuat Avenue, 529,
“Azerbaijan” Publishing House,
6-th floor

Tel.: +994 50 209 59 68
+994 99 807 67 68
+994 99 808 67 68
+994 12 510 63 99

E-mail:
tedqiqat.1707@aem.az

Beynəlxalq indekslər / International Indices

e-ISSN: 2789-6919
DOI: 10.36719

RİYAZİYYAT VƏ MEXANİKA

Prof. Dr. Eldar VƏLİYEV, Milli Texniki Universitet / Ukrayna
Prof. Dr. Eldar MƏSİMOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Maarif CƏFƏROV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Allahverdi CƏFƏROV, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Rövşən HÜMBƏTƏLİYEV, Azərbaycan Dövlət Dəniz Akademiyası / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Ramazan EYYUBOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Lalə QOCAYEVA, Gəncə Dövlət Universiteti / Azərbaycan
PhD Seymur MEŞAİK, Gəncə Dövlət Universiteti / Azərbaycan

TEXNİKA ELMLƏRİ

Prof. Dr. Fəxrəddin YUSUBOV, Azərbaycan Texniki Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Cəlaləddin MƏMMƏDOV, Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Valeriy LİSENKO, Ümumrusiya Meteoroloji Xidmət Elmi-Tədqiqat İnstitutu / Rusiya
Prof. Dr. Şahlar BABAYEV, Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Rafiq İBRAHİMOV, Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Elov BOTİR, Ə.Nəvai adına Daşkənd Dövlət Özbək Dili və Ədəbiyyatı Universiteti / Özbəkistan
Assoc. Prof. Dr. Şirin BAXŞƏLİYEVA, Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti / Azərbaycan
PhD Rafiq AĞAMALIYEV, Milli Aerokosmik Agentliyi, Təbii Ehtiyatların Kosmik Tədqiqi İnstitutu / Azərbaycan
PhD Aygün BAYRAMOVA, Milli Aerokosmik Agentliyi, Təbii Ehtiyatların Kosmik Tədqiqi İnstitutu / Azərbaycan

NATURAL SCIENCES

HUMANİTAR VƏ İCTİMAİ ELMLƏR

HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

https://doi.org/10.36719/2789-6919/39/9-14

Malahat Abdullayeva
Azerbaijan State Pedagogical University
doctor of Philosophy in Pedagogy
azeriteacher@yahoo.com
https://orcid.org/0000-0002-2228-1224

On the Activity of Students in Mathematics Lessons the Effect of the Pygmalion Effect

Abstract

The application of mathematical sciences has a great role in the development of society. Mathematical education is a necessary and important part of general education. Therefore, strengthening the mathematical preparation of students is considered the most important task facing secondary schools.

Mathematics is taught in a wide range of programs at every level of education in secondary schools. However, it is not perceived in the same way by all students. While some students find mathematics easy to understand, others find it very difficult. There are several reasons for this: poor mastery of mathematical concepts from primary classes, genetic influences, student's lack of independent work, concepts becoming more complex from class to class, age level, environment.

We must keep in mind that it is impossible to succeed in life without understanding mathematics. Therefore, it is necessary to look for the cause of difficulties and try to eliminate them. The purpose of the research is to study the impact of the Pygmalion effect on students' performance in mathematics lessons in secondary schools. Using the Pygmalion effect directs students with a poor understanding of mathematics to positive thinking and creates interest in learning mathematics. Many empirical studies also support the predictions of the Pygmalion effect, but it has been found that its effect sizes can vary from low to moderate.

As a result of the research, we concluded that applying the Pygmalion effect in teaching mathematics is one of the best ways to achieve success. The research will be useful for mathematics teachers and parents as well as a contribution to the relevant literature.

***Keywords**: Pygmalion effect, mathematics, student, positive thinking*

Məlahət Abdullayeva
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru
azeriteacher@yahoo.com
https://orcid.org/0000-0002-2228-1224

Riyaziyyat dərslərində şagirdlərin fəaliyyətinə piqmalion effektinin təsiri

Xülasə

Cəmiyyətin inkişafında riyazi elmlərin tətbiqinin böyük rolu vardır. Riyazi təhsil ümumi təhsilin zəruri və mühüm hissəsini təşkil edir. Buna görə də şagirdlərin riyazi hazırlığının gücləndirilməsi ümumtəhsil məktəbləri qarşısında duran ən mühüm vəzifə hesab olunur.

Riyaziyyat fənni ümumtəhsil məktəblərinin hər bir təhsil səviyyəsində geniş proqram üzrə tədris olunur. Lakin buna baxmayaraq, bütün şagirdlər tərəfindən eyni şəkildə qavranılmır. Bəzi şagirdlər üçün riyaziyyatı anlamaq asan olduğu halda, digərləri üçün çox çətindir. Bunun bir neçə səbəbi

vardır: ibtidai siniflərdən riyazi anlayışların zəif mənimsənilməsi, genetik təsirlər, şagirdin müstəqil çalışmaması, anlayışların sinifdən-sinfə mürəkkəbləşməsi, yaş səviyyəsi, ətraf mühit.

Nəzərə almalıyıq ki, riyaziyyatı anlamadan həyatda uğur qazanmaq mümkün deyildir. Deməli, çətinliklərin səbəbini axtarmağa və onu aradan qaldırmağa çalışmaq lazımdır.

Tədqiqatın məqsədi ümumtəhsil məktəblərin riyaziyyat dərslərində şagirdlərin fəaliyyətinə Piqmalion effektininin təsirini öyrənməkdir. Piqmalion effektindən istifadə riyaziyyatı zəif anlayan şagirdləri pozitiv düşünməyə istiqamətləndirir, onlarda riyaziyyatı öyrənməyə maraq yaradır. Bir çox empirik tədqiqatlar da Piqmalion effekti ilə bağlı proqnozları dəstəkləyir, lakin müəyyən edilmişdir ki, onun təsir ölçüləri aşağı səviyyədən orta səviyyəyə qədər dəyişilə bilir.

Tədqiqat nəticəsində belə qənaətə gəldik ki, riyaziyyatın tədrisində Piqmalion effektini tətbiq etmək uğur qazanmaq üçün ən yaxşı yollardan biridir. Araşdırma müvafiq ədəbiyyata töhfə olmaqla yanaşı, riyaziyyat müəllimləri və valideynlər üçün faydalı olacaqdır.

Açar sözlər: *Piqmalion effekti, riyaziyyat, şagird, pozitiv düşüncə*

Introduction

The application of mathematical sciences has a great role in the development of society. It is known that the foundation of mathematical sciences is laid in general education schools and continued in later periods.

Mathematical education is a necessary and important part of general education. Therefore, strengthening the mathematical preparation of students is considered the most important task facing secondary schools. Mathematics training develops students' logical thinking, memory, attention, imagination, observation, will, independence and creative initiative.

In the learning process, students learn that the objects of mathematics are quantitative relationships with spatial forms of the real world, and mathematical concepts are taken from life. Starting from the first years of education, students develop the ability to move from concreteness to abstraction, thereby laying the foundation for the development of abstract thinking. Habits are formed such as making correct generalizations, drawing logical conclusions from a given proposal, and applying the results obtained from theoretical judgments to practice. Mathematics classes open up great opportunities for students to acquire qualities such as clarity of thought, justification of speech accuracy, and brevity. All these qualities arise and are formed if there is a positive psychological environment in mathematics classes.

Research

The subject of mathematics is taught in general schools at each educational level according to a wide program (Ministry of National Education of Azerbaijan, 2013). However, it is not perceived in the same way by all students. There are several reasons for this: poor assimilation of mathematical concepts from elementary grades, genetic influences, the student's lack of independent work, age level, environment, etc. On the other hand, the number of subjects taught in general education schools increases from grade to grade, and the choice of profession and preparations in this direction leads to a decrease in the number of students studying mathematics. Some students are not interested in learning mathematics at all.

It is impossible to succeed in life without understanding mathematics. So what to do? How to make students interested in mathematics?

Purpose and significance of the study

The purpose of the research is to study the effect of the Pygmalion effect on the performance of students in mathematics classes in secondary schools.

The Pygmalion effect was experimentally proven for the first time by the American psychologist Robert Rosenthal (Rosenthal and Jacobson, 1968). The Pygmalion effect is that high expectations lead to improved performance in a given area, while low expectations are a psychological phenomenon that causes worse (Mitchell and Daniels, 2003). The Pygmalion effect is a phenomenon in which a person who is sure of the integrity of any information involuntarily behaves in such a way that in the end that information finds its confirmation.

The most convincing evidence of the Pygmalion effect is an experiment conducted in 1968 by

psychologists Robert Rosenthal and Leanor Jacobson. Psychologists talk about interesting experiences about the power of communication in their book "Pygmalion in the Classroom". Rosenthal first tests the IQ of elementary school students. Then, he gives the names of the students he randomly selected from among these children to their teachers, stating that those students have higher potential and talent than other students. In reality, they were no different from other students and were chosen at random. On intelligence tests conducted a year later, those "high-potential" students, Rosenthal says, did indeed show higher academic performance and even increased their IQ scores by 4 points. There was no noticeable change in other students (https://www.tipii.edu.az-/az/article/477-tahsilda-pygmalion-effekti).

Rosenthal explained the reason for this as follows: Teachers were more interested in "high-potential students" and made them feel their feelings through words, facial expressions, and body language. Thus, this positive expectation of teachers towards students affected their consciousness, increased their motivation and ability to understand, and achievement was inevitable.

Research by Robert Rosenthal and Lenore Jacobson showed that if teachers were forced to expect high performance from children, children's performance would increase. Likewise, if teachers were forced to expect less from children, then children's performance would decline. Therefore, the influence of teachers on the activity of students also affects the results expected from them.

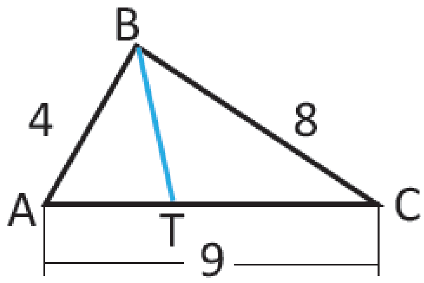

Figure 1.

Research on the Pygmalion effect proves that it is very effective in management, parent-child relationships, and especially teacher-student relationships.

Method

The 10th graders of the general education school were selected to study the influence of the Pygmalion effect on the performance of students in mathematics lessons. In the training process, the Pygmalion effect was applied, a test was conducted, and a result was obtained based on the collected data. The research was conducted using a qualitative approach.

***Example* 1:** The research was conducted in the 10th grade of secondary school No. 21 in Baku. I present to the readers an example of research conducted during one academic year. 22 students study in the class. The topic is "Solution of problems related to the theorem of cosines". Purpose "3.1.1. Solves triangles using the theorems of sines and cosines" is the achievement of learning outcomes related to the realization of the content standard. After the explanation of the theorem of cosines, we perform the research task together. Then I ask the students to individually solve a problem from the learning tasks section. The time for solving the issue is determined.

Problem 1: BT is bisector in ΔABC.
If $AB = 4$, $BC = 8$, $AC = 9$, then the quotient of BT find its length by following the given steps (Kahramanova, et. al., 2022).

1. Find the length of segments AT and TC.
2. Find $\cos\angle A$ from ΔABC.
3. Find BT from ΔABT (Figure 1).

Data Analysis

After the time given for solving the problem, I check the students' answers. Six students refused to solve the problem, eight students answered incorrectly, four students partially correct, and four students solved it correctly (Table 1).

Table 1.

Criteria / Participants	There is no solution	Wrong answer	Partially correct answer	Correct answer	Total
Number of students in numbers	6	8	4	4	22
Number of students in percentage	27%	37%	18%	18%	100%

I suggest students who did not solve the problem correctly to solve it again. But they refuse to solve the problem. Why don't you want to solve it? - the answers to the question were as follows:

- It is a very difficult issue;
- I can't solve a geometry problem;
- I haven't solved such a problem, so I can't solve this either;
- I don't understand math, etc.

The reason is very simple - most students in math problem-solving classes think negatively.

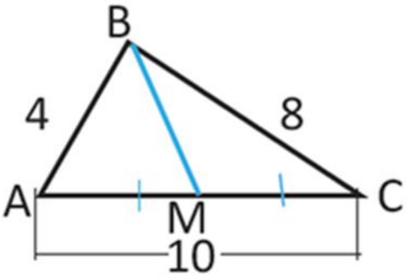

Figure 2.

“You are stronger than everyone else”, “you can solve this task”, “if you repeat the theoretical material, you will solve it easily”, “I believe you can”, “this is a task you can do”, “solve it together with your friends”, “draw a picture of the problem, you will be able to solve it”, “write as much as you can”, “don't hesitate to express your thoughts”, etc. I guide the students to think positively by using expressions like.

After having a conversation with the students that could create positive thinking, the students who did not solve the problem correctly decided to solve the work again. Students who solved the problem correctly were given a new task. The time has been determined. The students tried to solve the problem with great enthusiasm. Some students used the textbook, and some consulted with their friends. The effect of the Pygmalion effect was manifested. The results were significantly different from before: the number of correct solvers increased by 2, the number of partial solvers increased by thirteen, the number of incorrect solvers increased by three, and there were no refusers (Table 2).

Table 2.

Criteria / Participants	There is no solution	Wrong answer	Partially correct answer	Correct answer	Total
Number of students in numbers	0	3	13	6	22
Number of students in percentage	0%	14%	59%	27%	100%

***Example* 2:** Students wanted to test themselves with new work. After having a conversation with the students that can create positive thinking, they decided to solve the work in group form. Groups of students with weak, medium, and strong mathematical understanding were organized. The groups were presented with the second task on the worksheets. 5 minutes time was determined for solving the work.

Problem 2: *BM* is the median in *ΔABC*. If *AB* = 4, *BC* = 8, *AC* = 10, find the length of the median BM (Figure 2). (Kahramanova et. al., 2022).

I observe the work of the groups from the moment the work is solved. Students politely listen to each other, students who are able to solve the work help those who feel the need, and students who have difficulty solving the work make notes in their notebooks, repeat the theoretical material, and

try to understand something. Group members tried to solve the task cooperatively. When the time is up, each group happily presents the worksheets with the complete solution to the task. The joy on the faces of the students was a reflection of their activity.

Results

The Pygmalion effect had an effect on the students' activity. Every student was happy as if they had succeeded. It was known that not everyone solved the given task correctly, but every student had a share in solving the task.

Considering that there are students in the groups who solve the task freely, solve it with help and cannot solve it, I came to the conclusion that the solution of the task is obtained from the positive emotions of these three types of students.

It is necessary to identify all the didactic opportunities that can create positive thinking in students in solving mathematical problems and take them into account in the teaching process. But we will think positively, hear positively, and solve correctly, only in this case it is possible to create cognitive activity in students and develop thinking operations.

Psychological service is one of the organic components of the modern education system. Its application should ensure timely discovery of children's intellectual capabilities, personality-oriented potentials, natural capabilities, abilities, interests, and inclinations, and maximum development through training and education processes.

In order for the active cognitive position of students to remain at the appropriate level, it is necessary for teachers to be compassionate towards each student, treat them with respect, have an individual attitude, and feel the environment in the classroom with special sensitivity. Trusting the student, treating him with respect, and refusing to evaluate his answers badly will create a sense of self-confidence, respect, and trust in each student. So, using the Pygmalion effect plays a big role in creating interest in learning mathematics among students.

Conclusion

Observations show that positive thinking in mathematics teaching is very important for completing the given task. On the one hand, this creates motivation within the student, at this moment the brain becomes active, the effect of brain power helps to overcome difficulties. On the other hand, the student does not hesitate to freely express what he knows, looks for solutions together with his peers, thinks independently, analyzes, predicts, judges, compares and tries to get the right result. Positive thinking creates a dependency and connection between the student and mathematical work. The student does not give up on the task until it is completed. He thinks that even the most difficult task is a task that he can perform, he gains confidence. Solving the task becomes the goal.

The student becomes courageous, decisive and thus has creative power. When he thinks that he got the result according to his power, then it makes him more happy. He dreams and makes his dreams come true. The positive energy of such students has a positive effect on others.

It is possible to develop the thinking of not only strong students, but also weak students by creating a sense of self-confidence in students in solving tasks that are difficult to understand. Therefore, it is appropriate for teachers to use the Pygmalion effect in mathematics lessons.

The human brain is an organ that accepts what we tell it without question. It will try to do whatever we put on it. Therefore, in the teaching of each subject, especially in mathematics lessons, we must train the students' brains to positive thinking. Students' interests and inclinations should be taken into account, and we should create conditions for them to succeed. Thus, applying the Pygmalion effect in teaching mathematics is one of the best ways to succeed.

References

1. Mathematics education program (curriculum) for secondary schools of the Republic of Azerbaijan (grades I-XI) (2013).
2. Rosenthal, R., Jacobson, L. (September 1968). Pygmalion in the classroom. *The Urban Review*. 3 (1): 16–20. doi:10.1007/BF02322211. https://link.springer.com/article/10.1007/BF02322211
3. Mitchell, T., Daniels, D. (2003). "Motivation". In Walter C. Borman; Daniel R. Ilgen; Richard J. Klimoski (eds.). *Handbook of Psychology* (volume 12). John Wiley & Sons, Inc. p. 229. ISBN 0-471-38408-9 https://www.researchgate.net/publication/278393145_Motivation
4. Friedrich, Alena & Flunger, Barbara & Nagengast, Benjamin & Jonkmann, Kathrin & Trautwein, Ulrich. (2014). Pygmalion effects in the classroom: Teacher expectancy effects on students' math achievement. *Contemporary Educational Psychology*. 41. 10.1016/j.cedpsych.2014.10.006. https://www.researchgate.net/publication/268690690_Pygmalion_effects_in_the_classroom
5. Szumski, G., Karwowski, M. (2019). Exploring the Pygmalion effect: The role of teacher expectations, academic self-concept, and class context in students' math achievement. *Contemporary Educational Psychology*. Volume 59, October, 101787 https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0361476X18300729
6. Kahramanova, N., Karimov, M., Huseynov, I. (2022). *Mathematics textbook for the 10th grade of secondary schools*. Education Publishing House-Polygraphy.
7. https://muhaz.org/riyaziyyat-ve-pozitiv-dusunmek-1-doc-dr-melahet-abdullayeva.html
8. https://www.tipii.edu.az/az/article/477-tahsilda-piqmalion-effekti
9. https://en.wikipedia.org/wiki/Pygmalion_effect

Received: 07.09.2024
Submitted for review: 23.09.2024
Approved: 08.11.2024
Published: 30.11.2024

https://doi.org/10.36719/2789-6919/39/15-18

Türkan İsmayıllı
Naxçıvan Dövlət Universiteti
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
ismayilliturkanmehrac@gmail.com
https://orcid.org/0009-0009-1687-6203

İngilis və Azərbaycan dilində durğu işarələri

Xülasə

Bu məqalənin məqsədi ingilis və Azərbaycan dilində durğu işarələri mövzusunu nəzərdən keçirmək, yazılı mətnin mənasını başa düşmək üçün durğu işarələrindən istifadə etməyin vacibliyini göstərməkdir. Həmçinin məqalədə ingilis və Azərbaycan dilində durğu işarələrinin oxşar və fərqli cəhətlərinə toxunulmuş, nümunələrlə izah edilmişdir. Vurğulanır ki, durğu işarələri yazılı nitqin formalaşmasında mühüm bir vasitədir və kommunikativ funksiyaya malikdir.

Açar sözlər: *durğu işarələri, yazı dili, sadə cümlə, mürəkkəb cümlə, intonasiya*

Turkan Ismailli
Nakhchivan State University
Doctor of Philosophy in Philology
ismayilliturkanmehrac@gmail.com
https://orcid.org/0009-0009-1687-6203

Punctuation in English and Azerbaijani

Abstract

The purpose of this article is to review the topic of punctuation in English and Azerbaijani and to show the importance of using punctuation to understand the meaning of a written text. The article also analyzes the similarities and differences of punctuation marks in English and Azerbaijani and explains them with examples. It is emphasized that punctuation marks are an important tool in the formation of written speech and have a communicative function.

Keywords: *punctuation marks, written language, simple sentence, complex sentence, intonation*

Giriş

Dilin, dilçiliyin elə sahələri var ki, onlar daha çox mütəxəssislərin marağına daxildir, onların araşdırmalarının obyekt və predmeti kimi götürülür. Bunlar sırf elmi-nəzəri problemlərdir: morfologiya, sintaksis, leksikologiya, etimologiya, semantika, habelə qrammatikanın bir sıra başqa məsələləri və s. Amma dilçilik elminin əməli, tətbiqi sahələri, bölmələri də var ki, yalnız dilçi alimlərə, mütəxəssislərə deyil, bütövlükdə tədris işi ilə məşğul olan, ondan həmişə istifadə edən bütün insanlara: hüquq, təhsil, mətbuat, mədəniyyət, siyasət, iqtisadiyyat və b. sahələri təmsil edən şəxslərə də lazımdır (Palmer, 12). Bunların sırasına nitq mədəniyyəti, dilin orfoqrafiya (imla) qaydaları, orfoepiya (ədəbi tələffüz) məsələləri, dildə işlənən durğu işarələri (geniş mənada bu işarələrdən istifadə qaydaları və ya bu qaydaların məcmuyu – başqa cür desək, punktuasiya) daxildir.

Tədqiqat

Durğu işarələri nitq prosesində meydana gələn durğuları, fasilələri yazılı nitqdə bildirmək üçün işlədilir. Durğu işarələrini səciyyələndirsək, belə bir ümumiləşdirici fikirlə onu təqdim edərdik ki, durğu işarələri yazılı nitqin formalaşmasında mühüm bir vasitədir və kommunikativ funksiyaya malikdir. Həmçinin yazılı dilin məzmun dolğunluğunun yaranmasında, fikrin dəqiq və emosional təsir gücünün üzə çıxmasında və aydın və ifadəli tələffüzündə durğu işarələrinin rolu böyükdür (Ismailli, 4). Durğu işarələri yazılı nitqi mənalı hissələrə bölür. Məsələn, nöqtə işarəsi cümlədə

Elmi Tədqiqat Beynəlxalq Elmi Jurnal. 2024 / Cild: 4 Sayı: 11 / 15-18
Scientific Research International Scientific Journal. 2024 / Volume: 4 Issue: 11 / 15-18 e-ISSN: 2789-6919

fikrin bitdiyini bildirir, həmcins üzvlər arasında vergül qoyulması bu üzvlərin cümlədə bərabərhüquqlu olduğunu göstərir. Bir qisim durğu işarələri sözlər arasında mövcud olan əlaqələri, nitqə xas olan intonasiyaları, dildə tarixən baş vermiş bu və ya digər dəyişikliyi göstərmək üçün işlədilir. Məsələn, apastrof istər Azərbaycan dilində, istərsə də ingilis dilində hər hansı bir səsin söz tərkibində tarixən işləndiyini, lakin dillərin müasir inkişaf mərhələsində həmin səsin, yaxud səslərin bu söz tərkibindən düşdüyünü göstərmək üçün işlədilir.

İngilis dilində 14 durğu işarəsi mövcuddur: nöqtə (full stop/period/dot), vergül (com-ma), iki nöqtə (colon), nöqtəli vergül (semi-colon), sual işarəsi (question mark), nida (exclamation point), tire (dash), defis (hy-phen), mötərizə (parentheses): kvadrat mötərizə (brackets), dairəvi mötərizə (braces), apostrof (apostrophe), dırnaq işarəsi (quota-tion marks), ellips (ellipsis).

Nöqtə (full stop/period/dot). Bu, ən sadə durğu işarəsidir. Çox vaxt bir tam cümləni digərindən ayırmaq üçün istifadə olunur. Amerika ingilis dilində nöqtə "dot" olaraq adlandırılır. Şifahi nitqdə rəqəmləri ifadə edərkən nöqtə "point" adlanır. Məsələn: 13.12 = thirteen point one two. Nöqtə cümlənin bitdiyini bildirir, adətən, nəqli cümlənin sonunda işlənir. *He could not come to the party.*

Vergül (comma) Azərbaycan dilində olduğu kimi, ingilis dilində də vergül işarəsi nitqdə mövcud olan ən qısa durğunu bildirir. Bu durğu işarəsi ingilis dilini öyrənənlər üçün daha çox çətinlik yaradır (The Oxford English Dictionary, 1989). Onun istifadəsi üçün kifayət qədər qayda var və bununla bağlı artıq ətraflı məqalələr mövcuddur. Vergül cümlə strukturunda sözləri, fikirləri və ya cümlələri ayırmaq üçün istifadə olunan durğu işarəsidir. Yersiz qoyulmuş və ya çatışmayan vergül bütün cümlənin mənasını dəyişə bilər və yazılanların səhv başa düşülməsinə səbəb ola bilər. Sadə cümlə tərkibində həmcins üzvlərin arasında vergül işarəsi qoyulur; *She smiled, nodded and took the plates.*

a) Qoşa-qoşa işlənən həmcins üzvlər arasında vergül işarəsi qoyulur; Day by day, month after month I was coldly neglected.

b) Xitab, ara sözlər və ara cümlələr cümlənin əsas hissəsindən vergül işarəsi ilə ayrılır. There were others, *as he knew*, who would speak for him.

c) Well, therefore, however, too, then, finally və s. sözlər cümlənin əsas hissəsindən vergül işarəsi ilə ayrılır.

Finally, my students passed the exam successfully.

Yes və *no* sözlərindən sonra vergül işarəsi qoyulur.

Yes, of course.

Azərbaycan dilində vergül tabesiz və tabeli mürəkkəb cümlələr arasında və xitab və ara sözlərin müxtəlif tərəflərində işlənir. *Ana, qırmızı rəng, bilirsən, mənə necə yaraşır?!*

İki nöqtə (colon). Bu işarə sadalanacaq siyahının əvvəlində və ya müəyyən aydınlaşdırmadan əvvəl qoyulur. İki nöqtə aşağıdakı hallarda qoyulur;

Vasitəsiz nitqdən əvvəl işlənən cümlələrdən sonra Soames said: "You"ll find it dry".

Əvvəlcədən deyilmiş fikir haqqında əlavə məlumatı dəqiqləşdirən söz və ya sözlərdən sonra; *There are four seasons in a year: autumn, winter, spring, summer.*

Yazılı nitqdə iki nöqtə işarəsi bir çox halda işlədilir və fikrin davam etdiyini bildirir. Yazın gözəl çağı idi: yer yamyaşıldı, bənövşə açmışdı, ağ və çəhrayı çiçəklər ağacları bəzəkli gəlinə döndərmişdi!

Nöqtəli vergül (semicolon). İngilis dilində bu işarə tematik olaraq əlaqəli, lakin bağlayıcısız ifadələri və cümlələri birləşdirmək üçün istifadə olunur (Jespersen, 18-20). Tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkibində vergüllə ayrılan hissələr arasında da nöqtəli vergül qoyulur. Məsələn: I like summer; it's hot in summer.

Sual işarəsi (interrogation mark). Burada hər şey çox sadədir. Bu işarə bütün birbaşa sualların sonunda qoyulur və tabesiz cümlələrdə istifadə edilmir. Məsələn: How old are you?

Azərbaycan dilində sual işarəsi sual əvəzliklərinin, sual məqsədilə işlənən cümlələrin sonunda qoyulur. Bu cümlələr bütöv və ya elliptik ola bilir. Elliptik cümlə bir sözdən də ibarət olur və bu məqamda da sual işarəsindən istifadə olunur.

Nida işarəsi (exclamation mark). Təəccüb, qıcıqlanma və s. hiss ifadə etmək, həmçinin qısa, kəskin ifadələri vurğulamaq üçün də istifadə olunur. Nida işarəsi hiss, həyəcan bildirir, cümlələrin sonunda, əvvəlində və sonunda işlənə bilir.

What nonsense you talk! Məsələn: Wow! Help!

Azərbaycan və ingilis dilində bəzən sual cümləsi nida tonunda deyilir. Belə cümlələrin sonunda sual-nida işarəsi qoyulur. Məsələn:

Badam: – Paho, nə böyük adamsan, heç bilmirdik! Bu ixtiyarı sənə kim verdi?!

Tire (The Dash) Tire nitqdə edilən nisbətən uzun fasiləni bildirmək üçün, danışanın tərəddüd etdiyini və emosional nitqdə həmcins üzvlər arasında işlədilir.

It was nothing but a silly fancy of mine – quite absurd.

İki tire (two – em dash)

İngilis dilində fikrin bitmədiyi əsasən iki tire ilə işarə edilir.

“I should think so”, said James, I should – –

Mötərizə (Bracktes) Mötərizə ingilis dilində əsasən, ara sözləri və ya cümlələri cümlənin əsas hissəsindən ayırmaq üçün işlədilir.

“I’m so frightened that Stephan” (She refused to use her husband’s nickname).

Mötərizədən yazılı nitqdə aydınlaşdırıcı məlumat və ya izahat verilərkən istifadə olunur. Mötərizənin aşağıdakı formaları vardır:

1. Düz mötərizə – [ ]
2. Bucaq mötərizə – < >
3. Maili mötərizə – / /
4. Girdə mötərizə – ( )

Yazılı nitqdə mötərizədən, əsasən, elmi mətndə daha çox istifadə olunur. Bədii ədəbiyyatda da ən çox dram əsərlərində, remarkaların yazılışı mötərizə içərisində verilir.

Mötərizə aşağıdakı hallarda işlənir:

1. Elmi mətndə mötərizədən konkret termini göstərmək məqsədilə istifadə olunur: – İnsan öz əqli fəaliyyətində ya ayrı-ayrı faktlardan çıxış edərək ümumi nəticələrə (induksiya), ya da ümumidən ayrı-ayrı nəticələrə (deduksiya) gəlir.

Defis (hyphen). Defis sözləri birləşdirir. Bənzərliklərinə görə defis və tireni tez-tez qarışdırırlar. Tire hər iki tərəfindən ara ilə ayrıldığı halda, defisdən sonra ara qoyulmur. Məsələn: You think you are right – you aren’t.

Apostrof (apostrophe). Apostrof ən çətin durğu işarələrindən biridir. Problem ən çox onun ingilis dilində istifadəsinin səhv başa düşülməsindən yaranır (Lyons, 25). Apostrof ilk dəfə ingilis dilində XVI əsrdə ortaya çıxmışdır. Klassik mətnlərdə apostrof çatışmayan hərfləri ifadə edirdi. XVII əsrdə iki mənada istifadə olunmağa başladı: sahiblik və qısaldılma. Məsələn: my friend’s car, the Mamma-dovs’

Çox nöqtə (A series of periods) Çox nöqtə cümlənin sonunda işlədilir və fikrin bitmədiyini bildirir.

Think I don’t know that? But Ted.....

– Doğrusu, dünənki firtına çox dəhşətli idi, – dedi. – Ancaq...

Dırnaq (The inverted commas) Dırnaq vasitəsiz nitqin və ya sitatın əvvəlində və axırında qoyulur. Dırnaq işarəsi bir sözün, ifadənin, cümlənin, xüsusi adın başqasından fərqləndirilməsinə xidmət edir. Azərbaycan dilindən fərqli olaraq, ingilis dilində dırnaq həm əvvəldə, həm də axırda sətrin üstündə qoyulur. *Without looking up Joe said: “Maybe he had another girl friend”*

Nəticə

Düzgün yazı bacarığına yiyələnməyin başlıca şərtləri durğu işarələrinin məqama uyğun işlədilə bilməsidir. Durğu işarələri düzgün oxuyub yazmaq, düşüncələrin başqalarına çatdırmaqda mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Durğu işarələrinin bir qismi orfoqrafik, bir qismi isə sintaktik məna daşıyır. Onların bir qismi hissi, psixoloji vəziyyəti nəzərə çatdırmaqda ifadə və cümlələrin üslubunu emosional estetik çalarlarını göstərmək məqsədi ilə istifadə olunur. Yazılı dilin məzmun

dolğunluğunun yaranmasında, fikrin dəqiq və emosional təsir gücünün üzə çıxmasında və aydın və ifadəli tələffüzündə durğu işarələrinin rolu böyükdür.

References

1. Genung, J.F., Charles, L.H. (1915). *Composition and Rhetoric*. Genn and Company.
2. Jespersen, O. (1976). *Essentials of English Grammar*. GeorgeAllen and Unwin Ltd.
3. Lyons, J. (1968). *Introduction to Theoretical Linguistics*. Cambridge University Press.
4. Palmer, F. (1971). *Grammar*. Penguin Books Ltd.
5. *The Oxford English Dictionary*. 2nd ed. (1989). Oxford.
6. The University of Chicago Press. (1959). *A Manual of Style*. University of Chicago Press.
7. Yerlikaya, A., Kanishli, E., & Bozdoghan, D. (2020). Career Application and Research Centers in Universities: Black Sea Region. *TOGU Career Research Journal*, 16-23.
8. Ismailli, T. The Concept Of Affırmatıveness In Lınguıstıcs And Phılosophıcal Studıes, http://dx.doi.org/10.32782/2710-4656/2022.4.1/45

Daxil oldu: 08.09.2024
Baxışa göndərildi: 27.09.2024
Təsdiq edildi: 23.10.2024
Çap olundu: 30.11.2024

Elmi Tədqiqat Beynəlxalq Elmi Jurnal. 2024 / Cild: 4 Sayı: 11 / 19-24
Scientific Research International Scientific Journal. 2024 / Volume: 4 Issue: 11 / 19-24 e-ISSN: 2789-6919

https://doi.org/10.36719/2789-6919/39/19-24

Günel Mustafayeva
Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyinin
Ədliyyə Akademiyası
mustafayevagunel90@gmail.com

Bazarın təhlükəsizliyi: Aİ-nin rəqabət təhriflərinə qarşı hüquqi çərçivəsi

Xülasə

"Bazarın Təhlükəsizliyi: Aİ-nin Rəqabət Təhriflərinə Qarşı Hüquqi Çərçivəsi" məqaləsi Avropa İttifaqının vahid bazarında ədalətli rəqabəti təmin etməyi hədəfləyən hüquqi çərçivəsini geniş şəkildə izah edir. Məqalədə Avropa İttifaqının vahid bazarının effektiv fəaliyyətinin necə qorunduğu ətraflı müzakirə olunur. Əsas diqqət TFEU-nun 101, 102 və 107-ci maddələrinə yönəlmişdir. Bu maddələr rəqabəti məhdudlaşdıran razılaşmaların qarşısını almaq üçün mühüm hüquqi əsaslar yaradır. Bundan əlavə, dominant mövqeyə malik şirkətlərin bazar gücündən sui-istifadəsinin məhdudlaşdırılması bu maddələr çərçivəsində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Avropa İttifaqının rəqabət hüququ dövlət yardımlarının rəqabət mühitini təhrif etməsini də tənzimləyir. Dövlət yardımları iqtisadi tarazlığa təsir göstərə bildiyi üçün onların verilməsinə ciddi nəzarət edilir. Məqalədə həmçinin rəqabət hüququnun mərkəzi səviyyədə Avropa Komissiyası tərəfindən və milli səviyyədə üzv dövlətlərin rəqabət orqanları tərəfindən necə tətbiq olunduğu izah edilir. Bu, vahid hüquqi yanaşma ilə milli maraqların balanslaşdırılmasını təmin etmək məqsədini daşıyır. Müxtəlif mexanizmlər vasitəsilə Avropa İttifaqı, vahid bazarın rəqabətçi və səmərəli fəaliyyət göstərməsi üçün hüquqi baza yaradır. Məqalə, rəqabət hüququnun iqtisadi inkişafa təsiri və istehlakçıların rifahını artırmaq üçün hansı yollarla istifadə edildiyini geniş şəkildə müzakirə edir.

Açar sözlər: *vahid bazar, rəqabət hüququ, dövlət yardımları, anti-rəqabət praktikası, Avropa İttifaqı*

.

Gunel Mustafayeva
The Academy of Justice of the Ministry of Justice
of the Republic of Azerbaijan
mustafayevagunel90@gmail.com

Safeguarding Market Integrity: The EU's Legal Framework Against Competitive Distortions

Abstract

The article "Market Security: The EU's Legal Framework Against Distortions of Competition" provides a comprehensive explanation of the European Union's legal framework aimed at ensuring fair competition within its single market. The article discusses in detail how the efficient functioning of the EU's single market is safeguarded. The primary focus is on Articles 101, 102, and 107 of the TFEU. These articles establish essential legal foundations for preventing agreements that restrict competition. In addition, the limitation of the abuse of market power by companies with a dominant position is emphasized as particularly significant within the scope of these provisions.

The EU's competition law also regulates the distortion of the competitive environment caused by state aid. Since state aid can impact economic balance, its provision is subject to strict oversight. The article further explains how competition law is enforced both centrally by the European Commission and at the national level by the competition authorities of the member states. This dual approach aims to balance a unified legal framework with national interests. Through various

mechanisms, the European Union establishes a legal basis for ensuring that the single market operates competitively and efficiently.

The article explores extensively how competition law influences economic development and the ways it is employed to enhance consumer welfare.

Keywords: *single market, competition law, state aid, anti-competitive practices, European Union*

.

Giriş

Avropa İttifaqının vahid bazar yaratmaq istəyi yalnız insanların və malların sərbəst hərəkətini məhdudlaşdıran milli qanunların aradan qaldırılması ilə məhdudlaşmır. Aİ başa düşür ki, bəzi özəl biznes təcrübələri və dövlət tərəfindən görülən müəyyən tədbirlər də daxili bazarın düzgün işləməsinə mane ola bilər. Xüsusilə, bizneslər arasında bölünən və rəqabətin məhdudlaşdırılmasına gətirib çıxaran razılaşmalar, bazarda üstün mövqeyə malik şirkətlərin birtərəfli hərəkətləri və müəyyən müəssisələrə dövlət tərəfindən verilən subsidiyalar ədalətli rəqabət və bazar səmərəliliyini poza bilər. Başlanğıcdan bəri, Aİ müqavilələrində bu məsələləri tənzimləyən maddələr, rəqabət hüququ olaraq bilinən müddəalar yer almışdır. Bu müddəalar Avropa İttifaqının Fəaliyyəti Haqqında Müqaviləsinin (bundan sonra TFEU) 101-ci və 109-cu maddələrində yer alır və Avropa İttifaqında rəqabətin tənzimlənməsi üçün hüquqi çərçivəni təmin edir (Treaty on the Functionin gofthe European Union.
https://eurlex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:12012E/TXT:en:PDF).

101-ci maddə rəqabəti məhdudlaşdıran və əksərən kartel adlandırılan bizneslərarası razılaşmaları qadağan edir. Kartel anlaşmaları, adətən, qiymətlərin müəyyənləşdirilməsi, istehsalın məhdudlaşdırılması və ya bazarların bölüşdürülməsi üçün bizneslər arasında əldə edilən razılaşmalardan ibarətdir. Müntəzəm məhkəmə presedentlərinə əsasən, hüquqi statusundan və maliyyələşdirilmə üsulundan asılı olmayaraq, iqtisadi fəaliyyətlə məşğul olan istənilən qurum "təsərrüfat subyekti" hesab edilir (Case C-41/90, Klaus Höfner and Fritz Elser v. Macrotron GmbH." ECLI:EU:C:1991:161, para 21). Bununla yanaşı, TFEU bazarda üstün mövqeyə malik şirkətlərin sui-istifadə hallarına yol verməməsi üçün qaydalar da müəyyən edir. Bu sui-istifadə hallarına ədalətsiz qiymətlərin və şərtlərin müəyyən edilməsi, istehsalın məhdudlaşdırılması və ya rəqiblərin ədalətsiz şəkildə bazardan uzaqlaşdırılması aid edilə bilər. İqtisadi fəaliyyət bazar mühitində həyata keçirilə bilən hər hansı mal və ya xidmətlərin təklif edilməsi kimi müəyyən edilir (Case C-475/99, Firma Ambulanz Glöckner v. Landkreis Südwestpfalz. ECLI:EU:C:2001:577, para 20).

TFEU, həmçinin, dövlət yardımlarını da tənzimləyir. Dövlət yardımı müəyyən şirkətlər və ya sahələr üçün təklif edilən subsidiyalar və ya vergi güzəştləri kimi tədbirləri əhatə edir ki, bunlar da Aİ daxilində rəqabəti təhrif edə bilər.

Nəhayət, TFEU, fövqəlmilli bir tətbiq sistemi üçün hüquqi əsasları da yaradır. Bu sistem Avropa İttifaqına rəqabət qaydalarına nəzarət etmək, təhqiqat aparmaq və bu qaydaları təsirli şəkildə icra etmək səlahiyyətini verir. Beləliklə, Aİ rəqabətin çiçəklənə biləcəyi mühiti qorumağa çalışır və bununla da üzv dövlətlərdə həm istehlakçılar, həm də bizneslər üçün faydalı bir iqtisadi mühit yaradır. (East African Community Law, 2017: 454-466).

Tədqiqat

Avropa İttifaqının Fəaliyyəti Haqqında Müqaviləsinin (TFEU) 101-ci maddəsi, Aİ-nin daxili bazarında rəqabəti məhdudlaşdıran istənilən razılaşmaları, qərarları və ya koordinasiyalı hərəkətləri qadağan edir. Buna qiymətlərin müəyyənləşdirilməsi, istehsalın məhdudlaşdırılması, bazarların bölüşdürülməsi və bəzi əməliyyatlar üçün ədalətsiz şərtlərin qoyulması kimi rəqabəti məhdudlaşdıran praktika daxildir, çünki bunlar sağlam bazar üçün vacib olan sərbəst rəqabəti məhdudlaşdırır.

101-ci maddənin tətbiqi üçün müzakirə olunan davranışın Aİ üzv dövlətləri arasında ticarətə və daxili bazarda rəqabətə təsir etməsi tələb olunur. Müqavilə "razılaşmalar", "qərarlar" və "koordinasiya edilmiş təcrübə" kimi terminləri dəqiq şəkildə müəyyən etməsə də, Avropa Komissiyası və

Ədalət Məhkəməsi bu anlayışları geniş şərh etmişdir. Onların yanaşması, müxtəlif anti-rəqabət praktikalarını əhatə edərək, qadağa çərçivəsində daha çox müxtəlif kartel bənzəri davranışları tutmaq məqsədi daşıyır.

TFEU-nun 101-ci maddəsinin tətbiqi üçün ən azı iki müəssisənin davranışı nəzərdən keçirilməlidir. Mövcud məhkəmə təcrübəsinə görə, hüquqi forması və ya maliyyə mənbəyindən asılı olmayaraq iqtisadi fəaliyyətlə məşğul olan hər hansı bir qurum müəssisə kimi qəbul edilir. Bu anlayış hüquqi quruluşa deyil, iqtisadi reallığa əsaslanır, yəni ana şirkət və tam mülkiyyətində olan törəmə şirkət bir vahid kimi qəbul edilir və buna görə daxili müqavilələr 101-ci maddədən kənarda qalır. İqtisadi fəaliyyət, bazarda malların və ya xidmətlərin təklifini əhatə edir ki, bu da bazar fəaliyyəti ilə məşğul olan dövlət qurumlarının da bu maddəyə əsasən müəssisə kimi qəbul olunması deməkdir.

Ədalət Məhkəməsi, razılaşma anlayışını da geniş şəkildə müəyyən edir və hər hansı bir qarşılıqlı iradə ifadəsini forması və ya istehsal zəncirindəki səviyyəsindən asılı olmayaraq tanıyır. Bu, “Consten və Grundig” işində olduğu kimi, həm horizontal razılaşmaları (eyni bazar səviyyəsindəki subyektlər arasında), həm də vertikal razılaşmaları (fərqli bazar səviyyələrindəki subyektlər arasında) əhatə edir.

Müəssisələrin birliyi, rəqabət əleyhinə praktikanı qorumaq və ya dəstəkləmək üçün istifadə oluna bilən hər hansı iqtisadi subyekt qrupudur, buna misal olaraq ticarət assosiasiyalarını qeyd edə bilərik. Məsələn, məhkəmə bir kredit kartı təşkilatının bankları bir araya gətirərək ödəniş kartları şəbəkəsində tətbiq edilən haqları təyin etmək üçün bir komitə yaratmasını, “müəssisələrin birliyi” olaraq qəbul etmişdir. Bu, şirkətin təkcə öz adından deyil, eyni zamanda bankların da maraqlarını təmsil edərək hərəkət etdiyini göstərir. Təcrübi baxımdan bu, kredit kartı şirkətinin tək bir müəssisə kimi deyil, bankların mənafelərini birləşdirərək bir assosiasiya kimi fəaliyyət göstərdiyi mənasına gəlir. Nəticə etibarilə, bankların bu vasitə ilə bir araya gəlməsi rəqabət əleyhinə birləşməyə və ya kartel davranışına səbəb ola bilər. Aİ rəqabət qanunlarına əsasən, bu cür quruluşlar bazarda rəqabəti pozan koordinasiyalı hərəkətlərdə iştirak etdikdə nəzarət altına alına bilər.

Şirkətlərin assosiasiyalar vasitəsilə formal razılaşmalardan yayınmaq üçün koordinasiyalı strategiyalardan istifadə etmələrinin qarşısını almaq məqsədilə, TFEU eyni zamanda koordinasiyalı təcrübələri də qadağan edir. Bu, rəqabət risklərini aradan qaldıraraq praktiki əməkdaşlıqla əvəz olunan hər hansı koordinasiyanı əhatə edir. Məsələn, “T-Mobile” işində Ədalət Məhkəməsi, müxtəlif müəssisələrin nümayəndələri arasında qarşılıqlı əlaqədən sonra Hollandiyalı telekom operatorlarının koordinasiyalı qiymət artımının belə bir praktika kimi qəbul olunduğunu müəyyən etdi (Case C-8/08, T-Mobile Netherlands BV and Others. ECLI:EU:C:2009).

“Rəqabətin məhdudlaşdırılması” anlayışı dəqiq müəyyən edilməyib və Avropa Komissiyası və Avropa İttifaqının məhkəmələri, hər bir fərdi işdə məhdudiyyətin nə dərəcədə mövcud olduğunu təhlil ediblər və bu təhlildə, digər məsələlərlə yanaşı, Müqavilədə göstərilən nümunələrə də əsaslanıblar (Cleynenbreugel, 2014).

Burada “məqsəd üzrə məhdudiyyətlər” və “təsir üzrə məhdudiyyətlər” arasında əsas fərq var. Məqsəd üzrə məhdudiyyətlər, qiymətlərin müəyyənləşdirilməsi və ya bazarın bölüşdürülməsi kimi halları əhatə edir və bunlar demək olar ki, həmişə rəqabətə zərərli hesab olunur, onların faktiki təsirinin dərin təhlili tələb olunmur. Təsir üzrə məhdudiyyətlər isə rəqabətə zərər verildiyini göstərmək üçün daha ətraflı iqtisadi təhlil tələb edir.

TFEU-nun 101(2)-ci maddəsi rəqabətə zidd sayılan hər hansı bir müqaviləni avtomatik olaraq etibarsız edir və bu etibarsızlığı milli məhkəmələrdə birbaşa tətbiq etmək mümkündür. Bununla yanaşı, 101(3)-cü maddə istisnalar nəzərdə tutur: istehsalı artıran, paylaşımı yaxşılaşdıran və ya iqtisadi irəliləyişə kömək edən, eyni zamanda istehlakçılara fayda verən müqavilələr bu məqsədlər üçün zəruri olduqda və rəqabəti əhəmiyyətli dərəcədə məhdudlaşdırmadıqda onlar rəqabət qaydalarını pozmamış kimi qəbul oluna bilər.

2004-cü ildən etibarən şirkətlər artıq özləri müqavilələrinin Aİ rəqabət qanunlarının icazə verdiyi istisnalara uyğun gəlib-gəlmədiyini müəyyən etməlidirlər. Yəni, əvvəllər bu qərarı yalnız Avropa Komissiyası verirdi, lakin 2004-cü ildən etibarən şirkətlər öz müqavilələrinin rəqabət qaydalarına uyğun olub-olmadığını qiymətləndirmə məsuliyyətini öz üzərlərinə götürməlidirlər.

Bu, Komissiyanın yükünü azaltmaq və şirkətlərə daha çox məsuliyyət vermək üçün tətbiq olunmuş bir yanaşmadır. Bununla yanaşı, şirkətlər, müqavilələrinin istisnalar daxilində olub-olmadığını qiymətləndirərkən daha ehtiyatlı olmalıdırlar, çünki uyğunsuzluq halında hüquqi məsuliyyət daşıya bilərlər.

Proqnozlaşdırma funksiyasını artırmaq üçün, Avropa Komissiyası, Şura tərəfindən verilən səlahiyyətlər əsasında, bəzi kateqoriyalı müqavilələri 101-ci maddə qadağasından çıxaran blok-azadlıq tənzimləmələri qəbul edib. Məsələn, bazar payı 30%-dən az olan müəssisələr arasındakı bütün vertikal müqavilələr bu çərçivədən çıxarılır, lakin bu tənzimləmə "əsas məhdudiyyətlər" olan müqavilələrə şamil edilmir və bunlar nadir hallarda 101(3)-cü maddə ilə əsaslandırıla bilər (Commission Regulation 330/2010 of 20 April 2010 on the application of Article 101(3) of the Treaty on the Functioning of the European Union to categories of vertical agreements and concerted practices.2010 O.J. L102).

Avropa İttifaqının Fəaliyyət Haqqında Müqaviləsinin (TFEU) 102-ci maddəsi, bazarda dominant mövqeyə malik olan şirkətlərin, Aİ üzv dövlətləri arasında ticarətə təsir edən istənilən sui-istifadə hallarını qadağan edir. Bu, ədalətsiz qiymətlərin tətbiqi, istehsalın və ya texnoloji inkişafın məhdudlaşdırılması, eyni əməliyyatlar üçün fərqli şərtlərin tətbiqi və müqavilələrdə əlaqəsiz şərtlərin tələb edilməsi kimi davranışları əhatə edir.

Bu qadağanın tətbiqi üçün, şirkət bazarda dominant mövqeyə malik olmalıdır. Dominant mövqe, bir şirkətin rəqiblərindən və müştərilərindən asılı olmayaraq hərəkət edə biləcəyi vəziyyəti ifadə edir. Dominantlıq əsasən yüksək bazar payı ilə müəyyən edilir – adətən 50% və ya daha çox – lakin digər faktorlar da nəzərə alınır. Sui-istifadə, normal rəqabət praktikasından kənara çıxan və bazardakı rəqabəti zəifldən davranış kimi qəbul edilir.

İki əsas sui-istifadə növü mövcuddur: birincisi istismar xarakterli sui-istifadə, məsələn, müştərilərə həddindən artıq yüksək qiymətlərin təklifi və ikincisi rəqibləri bazardan çıxarmağa yönəlmiş sui-istifadə, məsələn, yırtıcı qiymət siyasəti və ya sədaqət endirimləri. 102-ci maddədə xüsusi sanksiyalar və ya istisnalar nəzərdə tutulmasa da, nəzəri olaraq, rəqabətə zidd davranışın daha səmərəli bazar şəraiti yaratdığı hallarda əsaslandırılması mümkün ola bilər.

TFEU-nun 107(1)-ci maddəsi, Aİ üzv dövlətləri arasında ticarətə təsir edən və müəyyən müəssisələri və ya sahələri dəstəkləyərək rəqabəti təhrif edən və ya təhrif etmə riski olan istənilən dövlət yardımlarını qadağan edir. Müqavilə "yardım" və ya "müəyyən müəssisələr" anlayışlarını dəqiq müəyyənləşdirməsə də, bu terminlər 101 və 102-ci maddələrdəki oxşar anlayışlarla uyğunlaşdırılır.

Yardım, dövlət orqanının müəyyən müəssisələrə verdiyi hər hansı üstünlük başa düşülür. Buna birbaşa subsidiyalar, faizsiz kreditlər, vergi güzəştləri və ya faiz endirimləri daxildir. Bu üstünlüklərin rəqabəti təhrif edib-etmədiyini müəyyən etmək üçün "özəl investor" testi tətbiq edilir. Bu testə əsasən, əgər eyni əməliyyatı normal bazar şəraitində bir özəl investor həyata keçirə bilərdisə, həmin əməliyyat yardım hesab edilmir.

Bu yanaşma, dövlət tərəfindən verilən dəstəklərin bazarda rəqabət şəraitini necə dəyişdiyini təhlil etmək və yalnız dövlət yardımı olaraq qəbul edilə biləcək halları müəyyənləşdirmək məqsədi daşıyır. Beləliklə, dövlət yardımı, yalnız dövlətin özəl investor kimi davranmayacağı hallarda nəzərə alınır.

Yardımın qadağan olunması üçün onun selektiv olması vacibdir, yəni bu üstünlük yalnız müəyyən müəssisələrə, müəyyən qruplara, sektor və ya regionlara verilir. 107(1)-ci maddə ümumi qadağa təqdim etsə də, 107(2) və (3)-cü maddələr istisnalar təklif edir. İkinci paraqrafda, təbii fəlakətlərə aid yardım kimi avtomatik istisnalar verilmişdir, üçüncü paraqrafda isə Avropa Komissiyasına yardımın təsdiqlənməsində bəzi səlahiyyətlər verilir. Bundan əlavə, müəyyən məbləğə qədər olan yardımları qadağadan çıxaran blok-azadlıq tənzimləmələri də mövcuddur.

Müqavilədə rəqabət qaydalarının mövcud olması, tək başına Aİ-nin daxili bazarında rəqabət hüququ mədəniyyətini formalaşdırmadı. Bunu təmin etmək üçün xüsusi bir tətbiqetmə sistemi və Müqavilədəki geniş anlayışları nəzərdən keçirən və şərh edən Ədalət Məhkəməsinin dəstəyi lazım idi. Əvvəllər "ex ante" sistemi əsasında, yəni əvvəlcədən icazə tələb edən bir yanaşma tətbiq edilirdi. Bu, şirkətlərin bəzi tədbirləri həyata keçirmədən əvvəl Avropa Komissiyasından təsdiq

almalarını tələb edirdi. Lakin zamanla bu sistem "ex post" modelinə, yəni tədbirlər həyata keçirildikdən sonra nəzarət və icraata əsaslanan bir yanaşmaya çevrildi. Bu, rəqabət qanunlarının pozulmasına dair tədbirlərin həyata keçirildikdən sonra araşdırılması və hüquqi tədbirlərin görülməsini nəzərdə tutur. Beləliklə, tətbiqetmə prosesi əvvəldən icazə tələb etməkdən çox, sonradan uyğunluğun yoxlanılmasına əsaslanmağa başladı.

1958-ci ildə EİC Müqaviləsi qəbul edildikdə, Aİ rəqabət hüququ üçün vahid tətbiqetmə strukturu müəyyən olunmamışdı. Dövlət yardımları ilə bağlı olaraq, TFEU-nun 108-ci maddəsi Avropa Komissiyasına mövcud yardım proqramlarına nəzarət etməyi və üzv dövlətlərin təklif etdiyi və ya dəyişdirmək istədiyi yardımları ona bildirməyi tələb edir. Bu bildiriş vasitəsilə Komissiya həmin yardımı ya təsdiq, ya da rədd edə bilər; təsdiq olmadan, üzv dövlət həmin yardımı həyata keçirə bilməz.

Məhdudlaşdırıcı razılaşmalar və sui-istifadə davranışlarına gəlincə, TFEU-nun 103-cü maddəsi Şuraya 101 və 102-ci maddələrin tələblərinə əməl edilməsini təmin etmək səlahiyyəti verir. Bu, cərimə və cəza tədbirləri tətbiq etmək səlahiyyətini də əhatə edir. 1962-ci ildə qəbul edilən 17/62 saylı Qayda ilə Komissiya, potensial anti-rəqabət xarakteri daşıyan razılaşmaları istisna olaraq tanımaq hüququ əldə etdi. Buna əsasən, şirkətlər belə razılaşmalar üçün Komissiyadan təsdiq almaq üçün bildiriş təqdim etməli idi. Yalnız Komissiya 101(3)-cü maddəni tətbiq edə bildiyi üçün, bu, Komissiyanın həmin maddəni necə şərh etdiyinə dair geniş bir qərar toplusunun yaranmasına səbəb oldu. Avropa Ədalət Məhkəməsi isə bu qərarları nəzərdən keçirərək, Komissiyanın şərhlərini təsdiq etdi və ya dəyişikliklər etdi. Beləliklə, Komissiya və Məhkəmə rəqabət qaydalarını şərh və tətbiq etməkdə mühüm rol oynadı. Razılaşmalardan fərqli olaraq, 102-ci maddə üzrə tətbiqlərin bildirişi tələb olunmurdu, lakin Komissiya dominant şirkətləri və onların sui-istifadə hallarını aktiv şəkildə hədəfə alaraq, illik qlobal dövriyyənin 10%-ə qədər cərimələr tətbiq edirdi. Bu səlahiyyət Komissiyaya dominantlıq və sui-istifadə anlayışlarını inkişaf etdirmək imkanı verdi. 17/62 saylı Qayda, həmçinin Komissiyaya yoxlamalar aparmaq, sənədləri müsadirə etmək və 101 və 102-ci maddələrin pozulmasına görə yüksək cərimələr tətbiq etmək səlahiyyəti verən geniş bir tətbiqetmə çərçivəsi yaratdı və bu qayda bu günə qədər qüvvədədir.

Ümumilikdə, ilkin yanaşma müəyyən hərəkətlər üçün əvvəlcədən təsdiq tələb edən "ex ante" modeli üzərində qurulmuşdu. Lakin işlərin artan həcminə görə, sistem 2004-cü ildən etibarən "ex post" modelinə keçdi və anti-rəqabət davranışlarını sonradan həll etməyə yönəldi. Ex ante tətbiqetmə üsulu, yəni Avropa Komissiyasının çoxsaylı bildiriş və icazə tələblərini idarə etməsi getdikcə çətinləşdi, çünki işlərin sayı artdı. 2004-cü ildə Aİ-yə 10 yeni üzv dövlətin qoşulmasını nəzərə alaraq, Komissiya 101-ci maddənin tətbiqi sistemində islahat aparmağın vacibliyini anladı. Bu, 1 may 2004-cü ildən etibarən qüvvəyə minən 1/2003 saylı Qaydada əksini tapdı və rəqabət hüququnun tətbiqini mərkəzləşdirərək milli rəqabət orqanlarına və məhkəmələrinə 101 və 102-ci maddələri birbaşa tətbiq etmək səlahiyyəti verdi. Bu qayda çərçivəsində milli orqanlar artıq bu maddələrin tətbiqini Aİ hüququ və Komissiyanın və Ədalət Məhkəməsinin müəyyənləşdirdiyi şərhlərlə uyğun şəkildə təmin etməkdən məsuldur. Komissiya milli orqanlardan işi geri ala və ya üzv dövlətlərdəki məhkəmə işlərinə müdaxilə edə bilər. Komissiya artıq 101(3)-cü maddə üzrə müqavilələri təsdiq etməsə də, yumşaq hüquq vasitələrindən istifadə edir və məsləhətçi rolunda qalaraq, rəqabət hüququnun Aİ daxilində uyğun şəkildə tətbiq edilməsini təmin edir. Bu dəstəyi təmin etmək üçün Avropa Rəqabət Şəbəkəsi (ECN) milli orqanları bir araya gətirərək işlərin bölüşdürülməsi barədə qeyri-rəsmi qərarlar qəbul edir.

Qayda 1/2003, həmçinin Komissiyanın istintaq və sanksiya səlahiyyətlərini genişləndirir və üzv dövlətləri də öz praktikasını buna uyğunlaşdırmağa dəvət edir (European Competition Network. https://competition-policy.ec.europa.eu/antitrust-and-cartels/european-competition-network_en).

TFEU əvvəlcə birləşmələr, o cümlədən satınalmalar və bəzi birgə müəssisələr haqqında heç bir şey demirdi və onların 101(3) və ya 102-ci maddələr altında qiymətləndirilməsi hüquqi müəyyənlik baxımından kifayət qədər təminat vermirdi. Bu problemi həll etmək üçün Aİ, Konsentrasiya Nəzarəti Qaydasını (4064/89) qəbul etdi, daha sonra bu qayda 139/2004 saylı Qaydaya yeniləndi. Bu qayda "konsentrasiya" anlayışını, müəssisənin nəzarətində və ya mülkiyyətində baş verən

dəyişikliklər, o cümlədən birləşmələr, satınalmalar və bəzi birgə müəssisələr vasitəsilə formalaşan dəyişikliklər kimi müəyyən edir.

Müəyyən dövriyyə hədləri konsentrasiyanın "Aİ ölçüsündə" olub-olmadığını müəyyən etmək üçün istifadə olunur. Əgər konsentrasiya Aİ ölçüsündədirsə, bu, Avropa Komissiyasına bildirilir və Komissiya müəyyən edilmiş müddətlər çərçivəsində onu təsdiq və ya rədd etmək səlahiyyətinə malikdir. Aİ ölçüsündə olmayan konsentrasiyalar isə milli rəqabət orqanları tərəfindən araşdırılır və əksər üzv dövlətlərdə oxşar bildiriş prosedurları mövcuddur. Başlanğıcda tətbiq olunan test, konsentrasiyanın müvafiq bazarda dominant mövqe yaradıb-yaratmayacağına yönəlmişdi. Lakin 2004-cü il Qaydası bu testin əhatə dairəsini genişləndirərək, konsentrasiyanın effektiv rəqabətə əhəmiyyətli dərəcədə mane olub-olmadığını qiymətləndirməyi tələb edir.

Nəticə

Beləliklə, Aİ-nin rəqabət hüququ çərçivəsi, Müqavilələr və sonrakı qaydalar vasitəsilə, həm özəl, həm də dövlət mənbələrindən yaranan bazar təhriflərini aradan qaldırmaq məqsədi daşıyır. TFEU-nun 101, 102 və 107-ci maddələri bu çərçivənin əsasını təşkil edir və rəqabət əleyhinə razılaşmaları, dominantlıqdan sui-istifadə hallarını və təhrifedici dövlət yardımını hədəf alır. Tətbiqetmə sistemi əvvəlcə mərkəzləşdirilmiş "ex ante" təsdiqləmə sistemindən "ex post" modelə keçərək milli orqanlara əsas rol verir və Avropa Rəqabət Şəbəkəsi vasitəsilə koordinasiya olunur.

Bundan əlavə, Konsentrasiya Nəzarəti Qaydası birləşmə və satınalmaları nəzarət altında saxlayaraq, bazar rəqabətinə maneə yarada biləcək halları önləmək üçün bu müddəaları tamamlayır. Bu tənzimləmə strukturu, yalnız rəqabət əleyhinə davranışları qadağan etməklə kifayətlənmir, həm də bazarın müşahidəsi və müdaxiləsi üçün proaktiv bir strategiyanı vurğulayır. Beləliklə, Aİ, iqtisadi artım və istehlakçı rifahını təşviq edən vahid və rəqabətçi bazar öhdəliyinə sadiqdir.

Ədəbiyyat

1. Case C-41/90, Klaus Höfner and Fritz Elser v. Macrotron GmbH. ECLI:EU:C:1991:161, para 21.
2. Case C-475/99, Firma Ambulanz Glöckner v. Landkreis Südwestpfalz. ECLI:EU:C:2001:577, para 20.
3. Case C-8/08, T-Mobile Netherlands BV and Others. ECLI:EU:C:2009:343.
4. Commission Regulation 330/2010 of 20 April 2010 on the application of Article 101(3) of the Treaty on the Functioning of the European Union to categories of vertical agreements and concerted practices. (2010). O.J. L102/1.
5. East African Community Law: Institutional, Substantive and Comparative EU Aspects," Pieter Van Cleynenbreugel. (2017). pp. 454-466. "P. Van Cleynenbreugel, 'Article 101 TFEU and the EU Courts: adapting legal form to the realities of modernization?'" *51 Common Market Law Review* (2014), 1409.
6. European Competition Network. https://competition-policy.ec.europa.eu/antitrust-and-cartels/european-competition-network_en
7. Cleynenbreugel, P.V. (2014). Article 101 TFEU and the EU Courts: adapting legal form to the realities of modernization? 51 Common Market Law Review, 1409.
8. Treaty on the Functioning of the European Union. https://eurlex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:12012E/TXT:en:PDF

Daxil oldu: 19.09.2024
Baxışa göndərildi: 02.10.2024
Təsdiq edildi: 24.10.2024
Çap olundu: 30.11.2024

https://doi.org/10.36719/2789-6919/39/25-31

Təranə Nağıyeva
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
terane.nagiyeva.79@mail.ru
https://orcid.org/0000-0002-5322-2446

Uşaq nitqinin sintaksisi

Xülasə

Məqalədə dil sistemində sintaksisin təşəkkülü, inkişafı və formalaşması prosesi uşaq nitqinin yaranması və inkişafı qanunauyğunluqları fonunda tədqiq olunur. Müşahidələr göstərir ki, ilk üç ayda körpə öz hiss-həyəcanlarını, tələb və ehtiyaclarını yalnız ağlamaq, qışqırmaq, çığırmaqla ifadə edir. Bu prosesin nəticəsi olaraq zümzümə, qığıltı və nitq səslərinin ilkin formaları 3-9 ayda yaranmış olur. Sözlərin, söz hecalarının, təqlidi səslərinin təşəkkülü və fəal istifadəsi 9-12 aylıqda baş verir (*ma*, *pa*, *ba* və s. bu tipli sözcüklərin uşaq tərəfindən tələffüzü və ünsiyyət vasitəsi kimi istifadəsi). Yaşyarımlıqda uşağın söz ehtiyatı təxminən 50 söz əhatəsində olur. 2 yaşda söz ehtiyatı artaraq 200-300 sözü əhatə edir. Məhz həmin dövrdən başlayaraq uşaq nitqində ayrı-ayrı sözlər, söz birləşmələri, cümlə konstruksiyaları və məhdud sözlərdən ibarət sadə cümlələr işlənməyə başlayır. Uşaq nitqinin yaranması, inkişafı və formalaşması prosesinin öyrənilməsi, sintaktik konstruksiyaların yaranma mexanizmini aydınlaşdırmaq baxımından uşaq nitqinin hərtərəfli tədqiqinin böyük əhəmiyyəti vardır. Bütövlükdə dilin və onun müxtəlif səviyyələrinin, xüsusilə qrammatik strukturunun tədqiqi və dərki baxımından uşaq nitqinin öyrənilməsi olduqca vacibdir. Sintaktik strukturun təkamülü prosesinin özəllikləri də bu baxımdan özünün linqvistik, məntiqi-fəlsəfi izahını tapmış olar.

Açar sözlər: *uşaq nitqinin sinaksisi, uşaq nitqinin inkişafı, ilkin mərhələ, sintaktik formalaşma, sintaktik inkişaf*

Tarana Naghiyeva
Azerbaijan State Pedagogical University
Ph.D. in Philology
terane.nagiyeva.79@mail.ru
https://orcid.org/0000-0002-5322-2446

Syntax Of Children's Speech

Abstract

In the article, the process of organization, development and formation of syntax in the language system is studied against the background of the regularities of the formation and development of children's speech. Observations show that in the first three months, the baby expresses its emotions, demands and needs only by crying, shouting, screaming. As a result of this process, the initial forms of humming, gurgling and speech sounds are formed in 3-9 months. The formation and active use of words, syllables, imitative sounds occurs in 9-12 months of age (pronunciation of such words as ma, pa, ba, etc. by the child and used as a means of communication). At the age of one and a half, the child's vocabulary is around 50 words. At the age of 2, the vocabulary expands and covers 200-300 words. Starting from that period, children begin to use individual words, word combinations, sentence constructions and simple sentences consisting of limited words. In terms of studying the process of creation, development and formation of children's speech, clarifying the mechanism of formation of syntactic constructions, comprehensive research of children's speech is of great importance. Peculiarities of the syntactic structure evolution process can find its linguistic, logical-philosophical explanation from this point of view.

Keywords: *syntax of children's speech, development of children's speech, primary stage, syntactic formation, syntactic development*

Giriş

Dilçilik ədəbiyyatında "uşaq nitqi", "uşaq sözləri", "uşaq dili" ifadələri yaxın mənalı anlayışları ifadə edir. Tədqiqatçıların bəziləri bu termini sinonim termin kimi izah edir. "Dilçilk ensiklopediyası" nda «детская речь» və «детский язык» terminlərinin ikisi də "uşaq dili" kimi tərcümə olunur:

«Детская речь» - azərb. uşaq dili. – Uşaq dili körpəlik dövründən başlayır və 8-10 yaşa qədər davam edir. İlk dövrlərdə bu danışıq üzvlərinin qeyri-ixtiyari hərəkətlərinin nəticəsi kimi yaranırsa, sonralar bu dilin sistem və struktur qaydaları əsasında formalaşır.

«Детский язык» - azərb. uşaq dili. - Kiçik yaşlı uşaqların dilidir və bir sıra özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir: fonem sistemi bəsitdir, fonoloji qarşılaşma və qrammatik qaydalar məhduddur, sadədir. Morfoloji baxımdan analoji düzəltmələr gen-boldur, sintaktik quruluşu primitivdir (Dilçilik ensiklopediyası, 2006). Halbuki, «детская речь» termini "uşaq nitqi" kimi tərcümə olunmalıydı.

Dilçilik ədəbiyyatında "uşaq sözləri" terminindən də istifadə olunur. "İzahlı dilçilik terminləri lüğəti" ndə bu termin aşağıdakı kimi izah olunur: "kiçik yaşlı uşaqların nitqini səciyyələndirən və lüğət tərkibinin çox az bir hissəsini təşkil edən sözlər. Uşaqların danışmağa başladıqda öyrəndikləri və tələffüz etdikləri ekspressiv çalarlara malik sözlər. Bu sözlər, adətən, ya dilə məxsus normal sözlərin səs tərkibini sadələşdirmək yolu ilə, ya da səs təqlidi, alliterasiya və s.-dən istifadə yolu ilə düzəldilir: *baba, bəbə, cici, tıq-tıq(xanım), ham-ham("it"), cırtdan və s.* (Adilov, Verdiyeva, Ağayeva, 2020).

Bu terminin "Dilçilik ensiklopediyası" ndakı izahı "İzahlı dilçilik terminləri" lüğətindəki izahla demək olar ki, eynidir: «Детские слова» - azərb. uşaq sözləri. – Uşaq danışığını səciyyələndirən və lüğət tərkibinin cüzi bir hissəsini təşkil edən sözlər. Bu sözlərə uşaqlar dil açmağa başladıqları andan yiyələnirlər. Bu sözlər xüsusi ekspressiv çalarlığa malikdir və adətən, həmin dildəki normal sözlərin fonetik tərkibinin sadələşdirilməsi istiqamətində dəyişdirilməsi yolu, ya səs təqlidi, alliterasiya və s. vasitələrlə düzəlir. Məs.: Azərb. d./bəbə/, /qaqaş/, /ham-ham/, /tık-tık/ və s. (Dilçilik ensiklopediyası, 2006).

Tədqiqat

Müşahidələr göstərir ki, ilkin olaraq uşaq sözləri, uşağın dilaçma ərəfəsində ilk olaraq işlətdiyi sözlər yaranır. Bu sözlər müəyyən ərazidən, həyat tərzindən, ailə üzvlərinin məşğulluq sahəsindən, dil mənsubiyyətindən asılı olaraq müxtəlif ola bilər. Uşaq sözlərinin yaranmasında səs təqlidi leksik vahidlərin də rolu danılmazdır. Bu sözlərin bir qismi dildə mövcud olan sözlərin qısaldılmış və ya müəyyən fonetik, leksik təhriflərlə işlənən sözlərdir. Uşaqların nitq orqanlarının inkişafı və formalaşması ilə həmin sözlər tədricən normal tələffüz və deyiliş formalarını bərpa edir və "böyüklərin" istifadə etdiyi sözlərə çevrilir. Lakin dünya dillərinə diqqət yetirdikdə müşahidə etmək olur ki, uşaq dilində mövcud olan ilk sözlərin demək olar ki, əksəriyyəti oxşardır. Yəni dünyanın hər yerində doğulan uşaqlar müxtəlif inkişaf mərhələləri keçdikdə ilk çıxardığı səslər milliyyətindən, irqindən və irsindən asılı olmayaraq eynidir. Belə ki, dili inkişafa hazırlıq mərhələsində olan körpə ətraf aləmə müxtəlif səslərlə reaksiya verir ki, bu reaksiyalar da əksər dillərdə eynidir. Kainatdakı bütün uşaqlar, irqindən və milliyyətindən asılı olmayaraq, 7 və ya 8 aydan başlayaraq, *de-de, ne-ne, be-be, bi-bi, ba-ba, ma-ma* və bu tip başqa "sözləri" tələffüz edirlər. Müxtəlif dil ailələrində bir çox dillərdə belə sözlər var. Bu universal sözlər müxtəlif dillərdə fərqli mənalara malikdir. Bu sözlər fonoloji və semantik formalarda olub və indi də istifadə olunur. Məsələn, əski türkcə-*dədə* (https://saglamolun.az/index.php/usagin-saglamligi/24872-1-yasli-usaqlarda-nitq-inkisafi.html).

M.Rəsənen, K.H.Menges də/de/dede/ ... kimi sözləri uşaq sözləri, Q.Kloson bu ifadələri təqlidedici sözlər kimi qəbul edir. E.Sevortyan bu və başqa bu kimi sözlərin hansı dildən yarandığının məlum olmadığını bildirməklə fikrini yekunlaşdırır (Sevortyan, 1980). Təbii ki, türklərə qarşı ədavətlərini elmi araşdırmalarda da əks etdirmək onların daxili xarakterlərindən gəlir.

Elmi Tədqiqat Beynəlxalq Elmi Jurnal. 2024 / Cild: 4 Sayı: 11 / 25-31
Scientific Research International Scientific Journal. 2024 / Volume: 4 Issue: 11 / 25-31 e-ISSN: 2789-6919

Ancaq çuvaş dilçisi türk və Hind-Avropa dillərində fonoloji-semantik tədqiqatlar aparan M.R.Fedotov sözügedən formaları müqayisəli şəkildə göstərsə də*, qardaş, qoca, əmi* mənalarında işlənən *tete* sözünün rus dilindən götürülməsi fikrini müdafiə etməsi çox təəssüf doğurur (Fedotov, 1996). Həmçinin müəllifin çuvaş dilində *"ata"* mənasını verən *totti/totto* sözlərini niyə nəzərə almadığı da bəlli deyil.

Buna bənzər xüsusiyyətlər Hind-Avropa, Kartvel və Semit dillərində də baş verir. Məsələn, latın, ispan- *tata,* yunan- *tatta, tata,* ingilis dilində *"ata"* mənasını verən *dad, daddy* sözünün fərqli fonoloji xüsusiyyətlərini görmək olur (Bu fikri təsdiqləmək üçün apardığımız müşahidələrə əsaslanaraq deyə bilərik ki, qardaşımın oğlu 10-11 aylığında olduğu vaxt evdəkilərin ona *"ata"* sözünü öyrətməyə cəhd etdiyi bir dönəmdə uşaq ilk dəfə *"tata"* deməyə başladı. Bu isə o deməkdir ki, uşaq səsləri düzgün qəbul etsə də, sıralanmada ardıcıllığa yaş səviyyəsi ilə bağlı olaraq əməl edə bilmir və nitqində səsyerdəyişməsi nəticəsində yeni bir söz alınır). *Həmçinin* rusca [tyotya] -"xala", bolqar, serb və macar dillərində [teta] -xala, gürcü dilində [deda] isə "ana" mənasında işlənir. Rus dilində sözügedən [ded] sözündən [deduşka], [dede] (türk dillərində *dadaş*), [dyadya] "əmi" və "dayı" deməkdir. Çin dilində "ata" kəlməsini bildirən [due] sözü də bu kontekstdə fonoloji formalardan biri kimi işlənir.

Türk dillərində "ata", "baba" sözlərinin fonetik dəyişmə, səsdüşümü nəticəsində "dədə" sözündən yaranması şübhə doğurmur. Azərbaycan dilində *ata, atabəy, dədə,* türkcə *atabəy, dede,* türkməncə *dədə, ata,* qaraçay-balkar, qazaxda *atya, ata, ata,* başqırdda *atay, ata,* özbəkdə *ota, ədə və dada* sözlərinin paralel mənası da bunu təsdiq edir. Bu siyahıya Kiçik Asiyanın ölü dilləri və Ural-Altay dillərinin nümunələri də daxildir. Əlavə etmək olardı: şumerdə *ada*, etrusk *ate-na*, dravitik *attan*, keltcə *athair (*ata*)* (Family and Family Relation. http://users.ewnet.com/millenia/lang.htm), hat dilində *atta* (ata) (Puhvel, 1984–1998), macarca *atya, atha*, mansicə *ata, atsa*, dravitik dilində *attai* (ana), Azərbaycan dilində *ədə* yeniyetmə və gənc oğlanlara sadə istinad formasıdır.

Azərbaycan dilində sözün əvvəlində fonetik hadisəsi əsasında "ana" sözünün "nənə" sözündən yarandığını da təsdiqləmək olar. Təbii ki, ilk dil açan uşaq ona öyrədilən "nənə" sözünü tələffüz etmək baxımından çətinlik çəkdiyində [nənə] yerinə [ənə], [ana] deyə bilən faktının nəticəsində [ana] kəlməsi yaranmışdır. Eyni zamanda, ilk danışmağa başlayan insanlar ətrafındakı qohumları adlandırmaq üçün dillərinə rahat olan [nə], [nənə], [ənə], [ana], [nana] və başqa bu kimi kəlmələrdən istifadə etdikləri şübhəsizdir.

Dünya dilçilərinin əksəriyyəti belə hesab edir ki, qohum olmayan dillərdə işlənən ata, ana, baba, nənə və başqa bu kimi qohumluq anlayışları bildirən sözlərin uşaq sözlərindən ibarət olduğu müdafiə olunur və bunların dil qohumluğu məsələsi ilə heç bir əlaqəsi olmadığı fikri vurğulanır.

Alimlər tərəfindən müxtəlifsistemli dillərdə eyni cür işlənən və ya səslənən sözügüdən kəlmələrin uşağın ağzında uyğun səslərin olub-olmaması baxımından fenomenal oxşarlıqları tələffüz asanlığından asılı olaraq izah edilir. Əsasən, irq və milliyatindən aslı olmayaraq danışmağa başlayan uşaqlar üçün [a], [ə], [e] saitlərinin və [b], [p], [m] samitlərinin tələffüz asanlığının təmin edilməsi və bu səslərin bütün dillərdə mövcudluğundan bəhs edilir. R.Yakobun fikrincə, bu sözlərin uşaqların nitqindəki tələffüzü atalıq və analıq münasibətləri ilə bağlı deyil. Bu sözlərin dünya dilləri arasında oxşar xüsusiyyətlərə malik olması uşaqların dil açma prosesi - sırf fizioloji-akustik proseslə bağlıdır. Uşaqların kəkələmə zamanı çıxardıqları səslər valideynləri tərəfindən söz kimi qəbul edilir və bu sözləri sonrakı müddətdə özlərininki kimi istifadə edirlər (Jakobson, 1962).

Biz bütün bu deyilənləri ümumiləşdirib bu qənaətə gəlirik ki, bütün bəşəriyyət həm genetik, həm də dil baxımından eyni kökə malikdir. Bu fenomen öz əksini və təsdiqini Adəm və Həvva fenomenində və Babil qülləsində tapır. Dil açmağa başlayan körpələrin nitqində ilkin olaraq işlədilən səslər- [nnə], [nə], [nə-nə], [nənə], [anna], [ana], [inə] və başqaları sonradan qohumluq terminlərinə çevrilmişdir. Buna görə də bu sözlər əksər dillərdə bir-birinə bənzəyir, kiçik fonetik dəyişmələrlə bir-birindən fərqlənir. Bu da onu deməyə əsas verir ki, dillər əvvəllər eyni bir dildən, eyni kökdən yaranmış, sonradan ayrılma prosesləri baş vermiş və hər dildə dövrün tələblərinə, xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq yeni sözlər yaranıb inkişaf etmişdir.

Ümumiyyətlə, uşaq nitqinin izlənilməsi sintaktik təkamülün inkişafını öyrənmək üçün əyani bir vasitədir. Uşaqların dil açıb danışması, ilkin tələffüz formaları gözümüzün önündə dilin yaran-

masını və inkişafını canlandırır. Uşaq sözlərinə nəzər yetirmək, onların yaranma və əşyaları adlandırma keyfiyyətlərinə diqqət yetirmək qarşımızdakı vacib məsələlərdən biridir. Gündəlik həyatda geniş müşahidə olunan, müxtəlif fonetik (tələffüz) formalarında işlənən uşaq sözlərinə aşağıdakıları misal göstərmək olar: [hopba] (gəzmək mənasında) – [hopba gedək]–gəzməyə gedək, [əpbə]–çörək mənasında, [ək'qə] – ayaqqabı, [qak'qa/qaqqa] – konfet, şəkər, [piçi] – peçenye, [say/sa/ ça] – çay, [k'ak'a/çiş] – təbii ehtiyac istəyi, [mə:/mo:] – inək, qoyun, [uff] – yara, əzilmiş yer, [qak'/quqqu/quk'qu] – toyuq, cücə, xoruz, [pis-pis]/piş-piş/pisi] – pişik, [hamham/həmhəm/-ham/həm] – it, [bibib/bibip/bib/bip] – maşın, qatar, metro qatarı, oyuncaq maşın, [nok'] – yox/ istəmirəm, [sar/şar] – şar və s.

Mütəxəssislər uşaqlarda nitqin yaranması, inkişafı və formalaşması prosesinin uzun, mürəkkəb bir proses olduğunu qeyd edirlər. Uşaq doğulduğu andan nitqin yaranmsı prosesi də rüşeym halında təşəkkül prosesini keçirir, nitq orqanları inkişaf etməyə, nitqə köklənməyə başlayır. Uşaq nitqinin inkişafını aylar üzrə müşahidə və təsvir edən psixoloq-mütəxəssislər 0-3 aylarında uşağın xarici aləmlə ünsiyyətinin yalnız ağlamaqdan ibarət olduğunu qeyd edirlər. Uşaq bütün istəklərini, ehtiyaclarını, narahatlıqlarını ağlamaqla ifadə edir. Ağlamağın qısamüddətli, uzun, intensiv olması uşağın sağlamlığı, emosional durumu barədə siqnal rolunu oynayır. Ağlamaqla körpə həm də nitq orqanlarını inkişaf etdirmiş olur, ağciyərlər, dodaq, səs telləri formalaşır, nitqi reallaşdıran ilkin baza, ilkin şərait nitq prosesi üçün hazır vəziyyətə gəlmiş olur. Mütəxəssislərin qənaətinə görə, 3-9 aylarında artıq insan səsini (ilk növbədə anasının səsini) tanıyır, ona gülümsəməklə reaksiya verir. Uşaqlarda nitqin ilkin imitasiyası olan qığıltı, zümzümə özünü büruzə verir. Ana laylasını eşidən, duyan körpə onun ritminə uyğun qığıltı, zümzümə etməyə başlayır. Əlbəttə, bu proses hər bir körpədə özünəməxsus formada, fərdi-psixoloji qanunauyğunluqlara müvafiq baş verir (Veysəlova, 2002; Elivanova, 2004; Лалаева, 2004). Sonrakı mərhələlərdə (9-12 və 1 yaşdan sonra) uşaqlarda ilkin söz ehtiyatı yaranmağa başlayır.

Uşaq sözlərinin yaranması və işlənməsi bu yaş dövrünə xas cəhətdir. Yaş yarımlıqda uşaq sözlərinin sayı artmaağa başlayır və uşaq artıq 2-3 sözdən ibarət cümlələri tələffüz etməyə başlayır. Bu yaş dövründə uşağın fəal söz ehtiyatı təxminən 50 sözdən ibarət olur. İki yaşlı uşaqda sözlərin sayı 200-300-ə çatır. Bu yaş həddində uşaq 2-3 sözdən ibarət cümlələr qura bilir, sözlərin cümlələrdə işlənmə qaydalarını mənimsəmyə başlayır. Əlbəttə, bu yaş dövründə danışıqda hələ çoxlu səhvlər olur, sözlər yarımçıq tələffüz olunur, bəzi sözlər yanlış və təhrif olunmuş variantda işlədilir. Üç yaşlı uşağın sintaksisi getdikcə təkmilləşməyə, normaya uyğunlaşmaya doğru meyillənir. Cümlə konstruksiyalarında bağlayıcılardan istifadə olunmağa başlayır. 4 yaşına qədər uşağın lüğət ehtiyatı 1500–2000-ə, 5 yaşında isə təxminən 3000-ə çatır. Uşaq sadə cümlələrdən istifadə etməklə, bu və ya digər hadisəni təsvir edə bilir. Bu yaşda səsin tələffüzü də, müəyyən dərəcədə sabitləşir, yaxşılaşır (az.apteshka 4cids. com/artikles/uşaqda-nitqin-inkisafı; https://saglamolun.az/index.php/usagin-saglamligi/24872-1-yasli-usaqlarda-nitq-inkisafi.html).

Körpə uşağın aylar üzrə inkişaf mərhələləri bütün uşaqlarda eyni ardıcıllıqla baş vermir. Yuxarıda qeyd olunan nitqin yaranması və inkişafı mərhələləri aylar üzrə fərqli qaydada baş verə bilər. Bəzi nitq xüsusiyyətləri aylar üzrə daha erkən mərhələlərdə və ya bir qədər "gecikmiş" zaman ərzində baş verə bilər. Məsələn, müşahidələr göstərir ki, bəzən uşaqlar 0-3 aylarında laylay, musiqi səslərinə mimikaları ilə reaksiya vermiş olurlar. Onlar analarının səsini seçib ayıra bilir, həmin səsə gülümsəməklə qarşılıq verir, qəfil səslərə diksinir, səs gələn tərəfə yönəlmiş olurlar. 14 həftəlikdən etibarən isə ilk olaraq [aqu-quqqu] kimi sözləri deməyə başlayır, səsli oyuncaqlar onları cəlb edir, qığıldayır, "p", "b", "m" səslərini tələffüz etməyə cəhd edirlər. 7-12 ay arasında isə onunla ünsiyyətə girdikdə dinləyir, adına reaksiya verir, çox sevdiyi və hər gün gördüyü insan və əşyaların adını bilir (ata, ana, maşın, kukla, şar, stəkan, əmzik (soska), butulka və s.). "Bura gəl", "Yenə istəyirsən?", "Su içirsən?", "Hara gedək?" kimi sadə sorğulara cavab verməyə çalışırlar.

Yadda saxlamaq lazımdır ki, hər şeyin öz adı ilə adlandırıldığını eşidən uşaq bir müddət sonra o adı tələffüz etməyə başlayacaqdır. Uşaqla ünsiyyətə girərkən "uşaq dilində" "uşaq sözləri" işlətmək məsləhət görülmür (məsələn, çörək yerinə "pəpə", su yerinə "uvva", yara yerinə "uff" və s). (az.apteshka4cids.com/artikles/uşaqda-nitqin-inkisafı; https: //saglam olun.az/index.php/usagin-saglamligi/24872-1-yasli-usaqlarda-nitq-inkisafi.html).

Birdən-birə uşaqdan cümlə qurmağı tələb etmək olmaz. Hər bir uşaq özünəməxsus keyfiyyətlərə malikdir, nitq aparatının formalaşmasından asılı olaraq, hətta 3 yaşına qədər danışmaya da bilər. İlk növbədə uşağın çənə, dil, üz əzələlərini inkişaf etdirmək vacibdir. Uşağa bütün heyvanların nə cür səs çıxardığını, eşitdiyiniz səsin nəyə aid olduğunu başa salmaq lazımdır. Balaca heyvan fiqurları və ya şəkilləri (oyuncaqlar – polis maşını, tibbi yardım maşını və s.) alıb, onların nə cür səs çıxardıqlarını uşağa başa salmaq olar.

Bəzi şeylərin fərqini izah edin: aşağı–yuxarı uşağı yuxarı qaldırıb endirin. Oyuncaqları da "aşağı-yuxarı" qaldırıb endirməklə fərqi izah etmək olar. Analoji olaraq "yaş və quru", "böyük – kiçik" (əşyaları, oyuncaqları "böyük- kiçiyə" ayırmaqla), "otur- dur", "ver-götür, al", "dur ayağa, qalx", "boş-dolu"(qab), "böyük – kiçik" (əşya) aralarındakı fərqini izah etmək uşağın nitq vərdişlərinin yaranmasına və inkişafına kömək etmiş olur. Uşaqlara səsli nağıl söyləmək də sintaktik təfəkkürün formalaşması üçün olduqca faydalıdır. Gözəl uşaq mahnıları və səsli uşaq nağılları uşaqlarda nitqin inkişafına çox kömək göstərmiş olur. Uşaq nitqinin formalaşması da öz növbəsində uşaq təfəkkürünün və dilinin inkişafı üçün zəmin yaradır. Uşaq dilinin və onun ən mühüm komponenti olan sintaktik norma və qaydaların mənimsənilməsi ilə nəticələnir (https://xanim.az/usaqlarda-nitq-qabiliyyetini-duzgun-inkisaf-etdirmek-ucun-).

Nitqin inkişafı (nitqin ontogenezi –ing. Language development) nitq vasitələrinin köməyi ilə uşağın və geniş mənada insanın həyat boyu nitqə yiyələnməsi prosesləri komplekslərində istifadə olunan metod və mərhələləri əhatə edir. Nitqin inkişafının ilkin mərhələsi uşağın koqnitiv inkişafı ilə bağlıdır, sonrakı mərhələlərə yazıdan istifadə və bəzi nitq registrləri daxil edilə bilər.

Uşaqlar böyüklər tərəfindən xüsusi təlim olmadan 4 yaş ərəfəsində dili öyrənir. Nitqəqədərki mərhələdə uşaqlarda qışqırtı(çığırtı), uğultu, vağ-vuğ (qığıltı, anlaşılmaz nitqəbənzər qığıltı) və modullaşdırılmış qığıltı müşahidə olunur. Fonematik eşitmənin inkişafı onların ana dilinin və ya dillərinin fonetik inventarını mənimsəməyə imkan verir. Yaşyarımlıqda uşaq səstəqlidi sözlərdən, iki yaş ərəfəsində isə iki sözdən ibarət söz birləşmələrindən istifadə edir və qrammatikanı mənimsəməyə başlayır. İki yaşında uşaq əşya və hərəkətləri başa düşüb dərk etməyə başlayır, valideynlərin sadə suallarına cavab verir, bir neçə sözdən ibarət cümlələrdən ("gəl bura", "su istəyirəm", "ver mənə" və s., (mən, sən, o, biz, onlar) əvəzliklərindən, ora, bura, orada (orda), burada (burda) zərflərindən, rəng (qırmızı, qara, ağ və s.,), dad (şirin, acı, turş və s.) bildirən sifətlərdən ünsiyyət prosesində istifadə etməyə başlayır. Uşaqların söz ehtiyatları tədricən artmağa başlayır və üç yaşında artıq 1000 – 1500 sözdən ibrət ola bilər.

Tədqiqatlar göstərir ki, insanlarla ünsiyyətdən bu və ya digər səbəblərə görə məhrum olmuş uşaqlar 6 yaşından sonra cəmiyyətə qayıtdıqları halda cəmiyyətə adaptasiya oluna bilərlər. Uşaq dili mənimsəməyə başladıqda xeyli səhvlər buraxmış olur və bunların bir çoxu ondan irəli gəlir ki, bütün danışıq aktı prosesində ən ümumi qaydaları tətbiq etməyə cəhd göstərir. Nəticədə ünsiyyətdə normalaşmış dillə uşaq dilinin təsiri ilə yaranmış dillə aralıq mövqedə duran keçid dili yaranmış olur.

Uşaqların nitqi mənimsəmə prosesində buraxdıqları səhvlərin bir çoxu eyni tiplidirlər və onların yaşından və dili bilmə səviyyələrindən asılı olur. Uşaqlarda söz yaradıcılığı müəyyən qanunauyğunluqlara tabe olur, dil mənimsəmənin yaradıcı səciyyəsini əks etdirir.

Yaşına görə müəyyən söz ehtiyatı olan uşaqlarda əvvəlcə cümlə qurmaq bacarığı olmur. Onlar fikirlərini, düşüncələrini bildiyi sözlər vasitəsilə ifadə edirlər. Kiçik yaşlı uşaqlar nəsə istədikdə, bildiyi sözü iki-üç dəfə təkrar etməklə fikrini ifadə etmiş olur. Bu da onların nitqində təkrarların yaranmasına səbəb olur. Azyaşlı uşaqlar özləri də bilmədən bu təkrarların köməyi ilə nitqlərinin inkişafına yardım etmiş olurlar.

Uşaq ədəbiyyatına da nəzər yetirdikdə ümumişlək sözlərdən ibarət kiçik bəndli və ya 3-4 misralı şeirlər görmək olur. Belə şeirlərin özəl cəhətlərindən biri də misralarda təkrar olunan sözlərin işlənməsidir.

Şairlərin təkrarlarlara önəm verməsi əbəs deyil. Düşünürük ki, bu uşaqların ilk nitqi ilə bağlı yaranan şeir formalarıdır.

Dovşan, dovşan, a dovşan!
Qaçma, dayan, a dovşan! (S.Vurğun)
Quşlar, quşlar, a quşlar!
Qaranquşlar, a quşlar! (A. Səhhət)

Uşaq şeirlərində sözün iki dəfə təkrarı həm müxtəlif leksik və qrammatik mənaların ifadəsinə xidmət edir, həm də ritmik funksiya daşıyır. Üç dəfə təkrarlanan vahidlər isə yalnız ritm yaratmaq üçündür (Adilov, Mərdanov, 2019: 6). Maraqlıdır ki, belə ritmik təkrarlar adətən adlardan ibarət olur və çox zaman şeirin ilk misrasında işlənir və bunlar şeirin ümumi ritmini müəyyənləşdirir.

Arı, arı, ay arı,
Az dolansın dağları (M.Namazov)
Bibi, bibi, ay bibi,
Çox sevirsən sən kimi?! (T. Mahmud)

Doğrudur, uşaq şeirlərində işlənən belə təkrarlar ritm yaratmaq üçün istifadə olunur, lakin uşaq nitqinin cümlə komponenti qurana qədər ifadə etdiyi fikirlərini təkrarların köməyi ilə bildirməsi, təbii ki, cümləni əvəz etdiyini bildirir.

Məsələn, [Mənə alma ver]- deyə bilməyən azyaşlı uşaq əksər hallarda - [ama, ama, ama] və ya tələffüz formasını mənimsəyən uşaq [alma, alma, alma]- deyə iki-üç dəfə səslənir. Bu da onun alma istədiyini bildirir. Beləliklə, adlıq cümlənin təkrar şəkli müəyyən şəxsli cümlənin yerini tutmuş olur. Bu da deməyə əsas verir ki, uşaq nitqinin ilkin ifadələri ad bildirən sözlərdir və bu ad bildirən sözlər çox zaman müəyyən şəxsli cümlələrin əvəzinə işlənir və bu da bir daha təsdiqləyir ki, uşaqların ilk istifadə etdiyi cümlələr adlıq cümlələrdir.

Deməli, sintaksisin mənimsənilməsi birsözlü cümlələrdən başlanır. Sonrakı mərhələdə ikitərkibli cümlələr yaranır və həmin sözlərdən biri dayaq (istinad), digəri isə açıq tipli sözlər olur.

Nitqin sintaktik quruluşunun uşaq tərəfindən mənimsənilməsi prosesinin təhlili göstərir ki, söyləmin daxili nitq sxemi uşağın təfəkküründə mövcud koqnitiv prosesləri əks etdirir. Koqnitiv proseslər öz növbəsində praktik əşya səviyyəsinin mənimsənilmə səviyyəsinə uyğun gəlir. Əşyəvi hərəkət prosesində situasiyanın mənalı komponentləri ayrılmış olur. Bu müstəqil mənalı komponentlər, hər şeydən əvvəl əşyanı, sonra isə əşyadan ayrı götürülmüş hərəkəti, sonrakı mərhələdə hərəkət obyektini, lap sonda isə hərəkət subyektini müəyyənləşdirir.

Nəticə

Uşaq dilinin sintaksisinin araşdırılması sintaktik təkamül prosesinin nəzəri aspektlərini öyrənmək baxımından önəmlidir. Uşaq nitq vərdişlərinə tədricən yiyələnir və bu prosesin mütəxəssislər tərəfindən izlənilməsi maraqlı elmi nəticələrə aparıb çıxarır. İlkin mərhələ körpənin nitq orqanlarının inkişafı və formalaşması mərhələsi hesab olunur. Uşaq səsə, insan danışığına reaksiya verməyə başlayır, onda qığıldama və zümzümə mərhələsi başlayır. Bütün bunlar nitq orqanlarının ünsiyyətə hazırlığı kimi səciyyələndirilə bilər.

Sonralar uşaq ilkin olaraq səstəqlidi sözləri tələffüz etməyə, səsləndirməyə başlayır, ananın səsinə və laylasına gülümsəyir. Uşaq dilinin sintaktik təşəkkülü birsözlü cümlələrdən başlayır. Uşağın tələffüz etdiyi söz çoxmənalı sintaktik spektrə malik olur. Həmin mənaların açılışı situasiya ilə bağlı olur. Uşaqlarda sintaksisin sonrakı inkişaf mərhələsində iki sözdən ibarət cümlə konstruksiyaları yaranmağa başlayır.

Uşaq sintaksisinin aparıcı xüsusiyyətlərindən biri mürəkkəb və sadə geniş cümlələrin bir sözlü və iksözlü cümlələr vasitəsi ilə ifadəsidir. Belə sintaktik strukturun tədrici inkişafı sadə geniş cümləyə və mürəkkəb cümlə konstruksiyalarına keçid mərhələsini səciyyələndirən cəhətlərdir. Uşaq dilinin sintaksisinin nəzəri və praktik cəhətdən tədqiqi dil sistemində sintaktik təkamül prosesinin mahiyyətini dərk etmək baxımından əhəmiyyətlidir.

Ədəbiyyat

1. Adilov, M., Verdiyeva, Z., Ağayeva, F. (2020). *İzahlı dilçilik terminləri lüğəti*. "Elm və təhsil".
2. *Dilçilik ensiklopediyası*. (2006). I cild (dərs vəsaiti)/prof. F. Veysəllinin redaktəsi ilə. "Mütərcim".
3. Veysəlova, F. (2002). *Uşaq dilinin formalaşması və inkişafı problemləri*. Namizədlik dissertasiyasının avtoreferatı.
4. Elivanova, M.A. (2004). Formirovanie kategorii lokativnosti v yazykovoi sisteme detei doshkol'nogo vozrasta. Avtoref. dis. … kand. filol. nauk.
5. Lalaeva, R.I. (2004). Metodika psikholingvisticheskogo issledovaniya narushenii ustnoi rechi u detei.
6. Yakobson, R. (1993). Detskii yazyk, afaziya i obshchie zvukovye zakony.Fedotov, M.R. Etimologičeskij slovar' čuvašskogo yazyka. Čeboksary, 1996. T. 2.
7. Sevortyan, E.V. (1980). *Etimologichesky slovar tyurkskix yazykov: (obshetyurkskie i mejtyurkskie osnovy na bukvy «V», «G» i «D»)*. Nauka.
8. az.tierint.com/uşağın-nitq-inkisafi
9. https://saglamolun.az/index.php/usagin-saglamligi/24872-1-yasli-usaqlarda-nitq-inkisafi.html
10. https://xanim.az/usaqlarda-nitq-qabiliyyetini-duzgun-inkisaf-etdirmek-ucun

Daxil oldu: 15.09.2024
Baxışa göndərildi: 03.10.2024
Təsdiq edildi: 31.10.2024
Çap olundu: 30.11.2024

https://doi.org/10.36719/2789-6919/39/32-39

Günay Ələkbərova
Naxçıvan Dövlət Universiteti
elekberovagunay30@gmail.com
https://orcid.org/0009-0003-1236-1786

M.T.Sidqi əsərlərinin dilində izafətlərin struktur-semantik mahiyyəti

Xülasə

M.T.Sidqi əsərlərində izafətlərin poetik funksiyası ilə bağlı Azərbaycan dilçiliyində geniş elmi müddəalarla qarşılaşmırıq. Qətiyyətlə demək olar ki, M.T.Sidqi əsərlərini hətta izafətlərdən istifadə baxımından da fərqləndirmək mümkündür. Daha doğrusu, şair-pedaqoq hər hansı əsərini yazarkən oxucu faktorunu mütləq nəzərə almış, əsərin dilini oxucu səviyyəsinə uyğunlaşdırmış və bu zaman böyük şairlərin ədəbi dilə münasibətini də diqqətdə saxlamışdır.

Məsələ ondadır ki, M.T.Sidqi əsərlərinin böyük əksəriyyəti müəyyən ictimai-sosial məramın həyata keçirilməsi məqsədilə qələmə alınmış, bu səbəbdən müəllif əsərlərinin dilində izafətlərin işlədilməsinə xüsusi həssaslıqla yanaşmışdır. Hətta şair bəzən sadəcə sözün emosional təsir gücünü artırmaq, milli təfəkkürü yeniləşdirmək məqsədilə mətn daxilində izafətdən faydalanmış, bununla belə, fikrin anlaşıqlı olmasını diqqətdə saxlamışdır.

Ümumiyyətlə, faktlar deməyə əsas verir ki, izafətlərin bədii və elmi-publisistik dildə işlədilməsi məsələsinə M.T.Sidqinin özünəməxsus münasibəti olmuşdur. Görkəmli şair-pedaqoq qəti şəkildə izafətlərdən imtina mövqeyi deyil, bu tipli söz birləşmələrini məzmunca sadələşdirmək, zamanına görə asan başadüşülən, eyni zamanda müəllif fikrinin emosional, qüvvətli ifadəsinə xidmət edən yeni izafətlər yaratmaq mövqeyi tutmuşdur. Nəzəri fikirlər ədəbi faktlarla əsaslandırılmışdır.

Açar sözlər: *Məhəmməd Tağı Sidqi, izafət, poetik, şair, üslub xüsusiyyətləri*

Gunay Alakbarova
Nakhchivan State University
elekberovagunay30@gmail.com
https://orcid.org/0009-0003-1236-1786

In the Language of the Works of M.T.Sidgi Structural-Semantic Essence of Adjectives

Abstract

In the works of M. T. Sidgi, we do not encounter extensive scientific provisions in Azerbaijani linguistics regarding the poetic function of idioms. It can be definitely said that M. T. Sidgi's works can be distinguished even in terms of the use of adjectives. Rather, the poet-educator, while writing any of his works, definitely considered the reader's factor, adapted the language of the work to the reader's level, and at the same time kept in mind the attitude of great poets to the literary language.

The fact is that most of M. T. Sidgi's works were written for the purpose of realizing a certain social purpose, therefore, the author was particularly sensitive to the use of expressions in the language of his works. Even the poet sometimes took advantage of alliteration within the text in order to increase the emotional impact of the words and to renew the national thinking, while keeping in mind the comprehensibility of the idea.

In general, the facts suggest that M. T. Sidgin had a unique attitude to the issue of using metaphors in artistic and scientific-journalistic language. The eminent poet-educator did not take the position of rejecting idioms, but to simplify the content of this type of word combinations, to create new idioms that are easy to understand according to the time, and at the same time serve the emotional and powerful expression of the author's opinion. Theoretical ideas are based on literary facts.

Keywords: *Muhammad Taghi Sidqi, izafat, poetic, poet, stylistic features*

Giriş

M.T.Sidqi əsərlərində ədəbi dilin tərkib hissəsi olaraq izafətlərin özünəməxsus poetik funksiya daşıması müşahidə edilməkdədir. Əlbəttə ki, izafətlərin işlədilməsi baxımından M.T.Sidqi əsərlərinin dilində müəyyən özünəməxsusluqlar mövcuddur və bu məqamda, ilk növbədə, əsərin yazıldığı üslub nəzərə alınmalıdır. Məsələn, şairin 2017-ci ildə "Kitab Klubu MMC" tərəfindən nəşr olunan "Əsərləri" kitabında "Yüz il yatandan sonra" və "Şikayətnamə" şeirləri ard-arda yer tutmuşdur. Birbaşa maarifçilik düşüncəsinə xidmət edən, insanları inkişafa, tərəqqiyə səsləyən "Yüz il yatandan sonra" şeiri 11 beytdən ibarətdir və həmin beytlərdə heç bir izafətə rast gəlmirik. Klassik üslubda yazılmış və 9 beytlik "Şikayətnamə" şeirində isə "məni-biçarə", "künci-viranə", "guşeyi-vəhdət", "dərdi-hicran", "hingami-rihlət", "rəhi-eşq" kimi izafətlərin işlədildiyini görürük.

Tədqiqat

Müşahidələr deməyə əsas verir ki, M.T.Sidqi yaradıcılığında izafətlərin işlədilmə məqamı qələmə alınan əsərin hansı ideyanı daşıması ilə əlaqədar deyil, həmin əsərin hansı janrda yazılması, həmçinin əsəri dinləyəcək auditoriyanın elmi-bədii ədəbiyyatla bağlılıq səviyyəsi ilə əlaqədar olmuşdur. Budur, müəllif fikirlərinin 6 bənd daxilində ifadə edildiyi "Sənsən pənahım" şeiri maarifçilik ideyalarından uzaq, sadəcə Rusiya imperatorunun tərifi məqsədilə qələmə alınmışdır və 20 misralıq mətndə yalnız üç izafətlə qarşılaşırıq. "Gəzər bağı-maarifdən xəbərsizlər ulaqlar tək" misrası ilə başlayan şeiri isə maarifçilik ideyalarını tərənnüm etsə də, qəzəl formasındadır və şeirin poetik dil göstəriciləri sırasında "bağı-maarif", "nəqli-daniş", "beyti-təməddün", "məcali-şeirguluq", "əsiri-cəhl", "diplomati-sabit", "ənbayi-millət" kimi izafətlərlə də qarşılaşırıq.

O da var ki, M.T.Sidqi əsərlərində izafətlərin poetik funksiyası ilə bağlı Azərbaycan dilçiliyində geniş elmi müddəalarla qarşılaşmırıq. Yalnız Mehriban Əsədullasoy Quliyeva "Naxçıvan ədəbi mühiti nümayəndələrinin nəsr əsərlərinin dil və üslub xüsusiyyətləri (XX əsrin əvvəlləri)" adlı məqaləsində bu problemə münasibət bildirərək yazmışdır: "*Sidqinin qəzəllərində klassik izafət tərkiblərinə geniş yer verilmişdir. Bu gün də mənası anlaşılan bu cür izafət tərkibləri ikinci növ təyini söz birləşməsi kimi işlənərək Sidqinin əsərlərinin bədiiliyini artırmağa xidmət etmişdir: gərdişi-dövran, dərdi-bidərman, gərdişi-ruzigar, hüzuri-qəlb, səfayi-xatir*".

M.Nağısoylu və S.Sadıqovanın "Azərbaycan ədəbi dilinin zənginləşmə mənbələri və inkişafı" kitabında izafətlərin termin yerində işlədilməsindən məxsusi söz açılmış, bu proses hüdudlarında dildə baş verən dəyişikliklərə aydınlıq gətirilərək qeyd edilmişdir ki, dildə zaman-zaman ərəb-fars mənşəli izafət birləşmələrinin işləklik dərəcəsi azalmış, Azərbaycan dilinin qrammatik təbiətinə yad olan həmin izafət-terminlər arxaikləşmə prosesinə məruz qalmışdır. Eyni mənbədə bəzi izafətlərin hələ də aktiv lüğət fondunda yer tutması belə əsaslandırılmışdır: "*Dilimizin qrammatik təbiətinə uyğunlaşan izafət birləşmələri öz işləkliyini qoruyub saxlamışdır. Məsələn, cümleyi-tam – tam cümlə, cümleyi-feliyyə –feili cümlə, kürreyi-ərz –yer kürəsi və s.*" (Nağısoylu, Sadıqova, 2020: 340).

Qətiyyətlə demək olar ki, M.T.Sidqi əsərlərini hətta izafətlərdən istifadə baxımından da fərqləndirmək mümkündür. Daha doğrusu, şair-pedaqoq hər hansı əsərini yazarkən oxucu faktorunu mütləq nəzərə almış, əsərin dilini oxucu səviyyəsinə uyğunlaşdırmış və bu zaman böyük şairlərin ədəbi dilə münasibətini də diqqətdə saxlamışdır. Məsələn, M.T.Sidqinin "Nəsihətlər"ində yalnız "elmi-əxlaq", "elmi-heyvanat", "əxlaqi-həsənə", "əhli-sənət", "səhhəti-bədən" olmaqla bir neçə izafətə rast gəlmək mümkündür ki, həmin izafətlərdə də semantik məna üzdədir, asanlıqla başa düşüləndir. Lakin "Puşkin" məqaləsində vəziyyət tamamilə fərqlidir. Sübut üçün məqalənin ilk abzasına diqqət yetirmək kifayətdir: "*Hüsni-fəsahət və nəşeyi-bəlağətlə məftun və sərgəmi-üdəbayə və təbi-səlim ilə zövqi-şeirdən ləzzətyab olan şüəraya vazeh və aşkardır ki, söz aləmi-ülvidən yer üzünə nüzul edəndən sonra onu hər əsrin üdəbayi-mümtazı və şüərayi-sehrpərdazı yenə aləmi-balaya qaldırdılar. Zati-baridən başqa o zadi ki, onun məxluq və qeyri-məxluq olmağında söz danışılıbdır, hamana sözdür. Söz kimi bir ruhi-rəvan və cövhəri-can varsa da, yenə sözdür*" (Sidqi, 2017: 126). Göründüyü kimi, "Puşkin" məqaləsinin ilk abzasını təşkil edən 3 cümlədə şair-publisist 12 izafətdən istifadə etmişdir və fikrimizcə, bu, təsadüfi deyil. Əslində 1894-cü ildən Naxçıvan maarifçilik hərəkatı tarixində ciddi uğurlara imza atan M.T.Sidqi artıq XIX əsrin son illərində həm mühafizəkar qüvvələrin, həm də onun uğurlarını qəbul edə bilməyən müəllim yoldaşlarının təzyiqlərinə məruz qalmış, sözün əsl mənasında ağıldan bəla taleyini yaşamalı olmuşdur. Eyni

hadisələrin mahiyyəti N.Əliyevanın "Məhəmməd Tağı Sidqi" monoqrafiyasında belə aydınlaşdırılmışdır: "*Məktəbi-Tərbiyə" 1897-ci ildən rus-tatar (Azərbaycan) məktəbi kimi fəaliyyət göstərir və Məhəmməd Tağı Sidqi əvvəlki kimi məktəbin müdiri olur. Lakin 1897-ci ilin iyul ayında rəsmi sənədi olmadığına görə Məhəmməd Tağı Sidqi müdirlikdən azad edilir və yalnız ana dili müəllimi kimi fəaliyyətinə icazə verilir. Lakin ona bildirilir ki, əgər az zaman içərisində imtahan verərək attestat almasa, müəllimlikdən də çıxarılacaqdır. 1902-ci ildə ədib quberniyaya gedib uğurla imtahan verir və müəllimlik attestatı alır. Lakin bundan sonra da müdirlik vəzifəsi ona verilməmiş, ədib məktəbdə yalnız ana dili müəllimi kimi saxlanılmışdır*" (Əliyeva, 2020: 33).

Bütün bunlardan belə bir nəticəyə gəlmək mümkündür ki, M.T.Sidqi izafətlərdən faydalanmaqla yüksək səviyyəli elmi üslubda yazdığı "Puşkin" adlı məruzəsi ilə müəllimlik şəhadətnaməsi olmaması səbəbindən onu "Məktəbi-Tərbiyə"dən uzaqlaşdırmağa çalışan həmkarlarına bir dərs keçmişdir. Başqa sözlə, "hüsni-fəsahət", "nəşeyi-bəlağət", "sərgəmi-üdəba", "təbi-səlim", "zövqi-şeir", "aləmi-ülvi", "üdəbayi-mümtaz", "şüərayi-sehrpərdaz", "aləmi-bala", "ruhi-rəvan", "cövhəri-can" kimi izafətlərin "Puşkin" məqaləsində işlədilməsi müəllifin düşünülmüş gedişi olaraq dəyərləndirilməlidir.

Tədqiqatçılar haqlı olaraq bu qənaətə gəlmişlər ki, hətta XVII əsrdən başlayaraq Azərbaycanda qələm sahiblərinin izafətlərə münasibəti dəyişmiş, ədəbi dilimizdə işlədilmiş izafətlərin məzmununda ciddi yeniləşmələr getmişdir. Məsələn, Q.Abdullayeva "XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilinin qrammatik norma demokratizmi" adlı əsərində Azərbaycan ədəbi dilində demokratikləşmə prosesi və izafət probleminə aydınlıq gətirərək yazmışdır: "*Demokratikləşmə əslində izafətləri də öz əhatəsinə alır. Belə ki, izafətlərdə qəlizlikdən sadəliyə, anlaşıqlılığa doğru bir inkişaf istiqamətlənməsi gedir. Təbii ki, hamısı olmasa da, XVII əsr mənbələrinin dilində işlənən izafət tərkiblərinin xeyli qismində sadələşmə gedir, yəni onların anlaşma dərəcəsi yüksəlir. Elələri də var ki, onlar daşıdıqları semantikası ilə bu gün də bizim dilimizdə işləkliyini davam etdirir. Fərq bu izafətlərin strukturunda gedən dəyişmələrlə bağlıdır. Bu dəyişmələrə rəvac verən isə ya qrammatik çevrilmədir, ya da həmin izafətin mürəkkəb söz strukturlu qəlib çərçivəsinin içərisinə girməsidir*" (Abdullayeva, 2019: 188-189).

Məsələ ondadır ki, M.T.Sidqi əsərlərinin böyük əksəriyyəti müəyyən ictimai-sosial məramın həyata keçirilməsi məqsədilə qələmə alınmış, bu səbəbdən müəllif əsərlərinin dilində izafətlərin işlədilməsinə xüsusi həssaslıqla yanaşmışdır. Hətta şair bəzən sadəcə sözün emosional təsir gücünü artırmaq, milli təfəkkürü yeniləşdirmək məqsədilə mətn daxilində izafətdən faydalanmış, bununla belə, fikrin anlaşıqlı olmasını diqqətdə saxlamışdır. Budur, maarifçi şair "Elmin şərafəti" şeirini belə bir bəndlə tamamlayır:

Təhsili-üluma eylə rəğbət,
Qeyrət dəmidir, zəmani-qeyrət,
Düşməz ələ bir də böylə fürsət,
Gəlməz belə ruzgar, qızlar (Sidqi, 2017: 20).

Əlbəttə ki, M.T.Sidqi "təhsili-ülum", yaxud "zamani-qeyrət" izafətlərini mətnə daxil etməklə bərabər, həmin izafətlərin anlaşıqlı olması istiqamətində də iş aparmış, daha əvvəlki bənddə ülum sözünü elm lekseminin sinonimi məqamında işlətmiş, bu zəmində izafətin məzmunca sadələşməsini təmin etmişdir. "Qeyrət dəmidir, zamani-qeyrət" misrasında isə şair eyni mənanı həm II növ ismi birləşmə, həm də izafətlə vurğulamağa çalışmışdır.

M.T.Sidqi əsərlərində izafət məhz ədəbi dilin göstəricisidir, mətnə ekspressivlik, emosionallıq gətirən faktdır. Şair-pedaqoq izafətlərdən istifadə edərkən sözün təsir gücünün qüvvətləndirilməsinə xüsusi diqqət yetirmiş, bununla belə, izafətlərin məzmunca yeniləşməsinə, onların semantik-struktur baxımından milliləşməsinə də nail olmuşdur. Bu fikrin təsdiqi üçün "Məhəmmədəliyə nəsihət" şeirində izafətlərin işlədilmə məqamlarına diqqət yetirmək kifayətdir. Ümumiyyətlə, adıçəkilən pedaqoji məzmunlu əsərin aşağıdakı beytlərində izafətlərlə qarşılaşırıq:

Ey mənim sərvi-bağu bustanım,
Ey mənim bülbülü-gülüstanım.
Sən mənim cismim içrə canımsan,
Sən mənim tifli-xoşbəyanımsan.

... Yetişibdir zamani-elmü ədəb,
Mənzilin eylə guşeyi-məktəb.
Sən də öyrən ki, əhli-hal olasan,
Bəlkə, filcümlə ba hamal olasan (Sidqi, 2017: 20-21).

Aydın görünür ki, M.T.Sidqi nümunə gətirilən birinci beytdə izafətlərin məzmunca sadələşdirilməsindən ötrü onları III növ ismi birləşmənin əsas tərəfi yerində işlətmiş, həm də komponenti izafət olan ismi birləşməni sadəcə xitab məqamında qələmə almışdır. Eyni dil prosesində izafətlərin milliləşdirilməsi həm də mənsubiyyət şəkilçisi vasitəsilə həyata keçirilmişdir. Sonrakı beytdə xitabın kimliyinə cümlə vasitəsilə aydınlıq gətirilmiş, şəxs əvəzliyi və izafətdən yaradılmış ismi birləşmə cümlənin xəbəri olmaqla insan qəlbində ən ülvi hiss sayılan valideyn sevgisi sadə, həm də müxtəsər cümlə şəklində ifadə edilmişdir. "Yetişibdir zamani-elmü ədəb", yaxud "Mənzilin eylə guşeyi-məktəb" misralarında isə məntiqi vurğunun məhz izafətlərin üzərinə düşməsi və ideyanın aydın şəkildə təqdimi artıq şairin izafətdən novatorcasına istifadəsi səviyyəsində dəyərləndirilməlidir.

A.M.Bəylərova "Bədii dildə üslubi fiqurlar" əsərində xitabların poetik imkanlarını dəyərləndirərkən sözün ünvanının məzmunu nəzərə alınmaqla onları bir neçə bənddə təsnifləndirmiş, təbiətlə bağlı xitabların təhlilində, hətta A.N.Veselovskiyə istinad edərək yazmışdır: "*A.N.Veselovski təbiət hadisələrinə xitablara dair fikrini belə ifadə etmişdir: "...bu, ...poetik metaforadır, uzunmüddətli üslubi inkişaf nəticəsində meydana çıxan yeni törəmiş formadır; şair öz hisslərinin axınına simpatik rəğbət tapa bilmədikdə, onun əlində canlanan düsturdur." Belə müraciət formaları izafət birləşmələri, təyini söz birləşmələrinin bütün növləri ilə ifadə olunur*" (Bəylərova, 2008: 162).

Düşündürücüdür ki, M.T.Sidqi əsərlərinin dilində izafətlərin xitab olaraq işlədilməsi halı geniş yer tutmur. Daha doğrusu, pedaqoq şair bir qayda olaraq bədii-publisistik, hətta elmi əsərlərinin ictimaiyyət tərəfindən istifadəsini zəruri saymış, bu səbəbdən izafət formalı ənənəvi xitabları məzmun və formaca yeni dil vahidləri ilə əvəzləmişdir. Məsələn, Azərbaycan ədəbiyyatının klassik nümunələrində dönə-dönə "badi-səba" xitabı ilə qarşılaşa bilərik. M.T.Sidqi yaradıcılığında isə eyni söyləmə rast gəlmirik.

Q.Abdullayevanın fikrincə, XVII əsrdən başlayaraq Azərbaycan ədəbi dili üçün səciyyəvi hala çevrilən milliləşmə və demokratikləşmə bədii əsərlərin dilində mühüm yer tutan izafətlərə də ciddi surətdə təsir göstərmişdir. Eyni proseslərin mahiyyətinə nüfuz edən tədqiqatçı yazır: "*Belə ki, bir tərəfdən, izafətlər kəmiyyət azlığına, digər tərəfdən qeyri-ümumişləklikdən ümumişləkliyə doğru istiqamətlənir. Yəni hamısı da olmasa, xeyli hissəsində sadələşmə gedir, yəni onların anlaşma dərəcəsi yüksəlir. Ən azı izafətin bir komponentinin, hətta iki komponentinin türkləşmiş alınmalardan təşkili bu sadələşmənin təminatını verir. Elələri var ki, onlar fonoforması və daşıdıqları semantikası ilə bu gün də bizim dilimizdə işləkliyini davam etdirir (çərxi-fələk, qibleyi-aləm...). Elə izafətlər də var ki, strukturunda gedən dəyişmələrə məruz qalır. Bu dəyişməyə rəvac verən isə ya qrammatik çevrilmədir, ya da həmin izafətin mürəkkəb söz strukturlu qəlib çərçivəsinin içərisinə girməsidir. Məsələn: "Duayi-xeyr → xeyir-dua", "büsati-toy → toy-büsat", "vəxti-axşam → axşam vaxtı", "niyyəti-xeyr→ xeyirli niyyət", "abi-həyat → həyat suyu" qrammatik çevrilməsi buna nümunədir*" (Abdullayeva, 2021: 46-47).

M.T.Sidqi tərəfindən izafətlərin bir qədər fərqli şəkildə sadələşdirildiyini görürük. Məlum faktdır ki, İ.Həsənoğludan üzü bəri Azərbaycan şairləri öz əsərlərində bu və ya digər dərəcədə təsəvvüf ideyalarına da yer ayırmış, insanın ilahi eşqlə kamilləşdiyini ifadə edərkən ənənəvi surətdə "guşeyi-vəhdət" izafətinin semantikasından faydalanmışlar. Hətta eyni izafətə M.T.Sidqinin "Şikayətnamə" qəzəlinin "Məkanım künci-viranə, məqamım guşeyi-vəhdət" misrasında da rast gəlirik. Daha doğrusu, "guşeyi-vəhdət" izafəti söz sahibləri üçün son dərəcədə doğmalığı ilə fərqlənmişdir. Maraqlıdır ki, şair eyni izafətin təfəkkürlərə ciddi nüfuz etməsini nəzərə almış, lakin şərtlərin dəyişdiyini diqqətə çəkərək "guşeyi-məktəb" izafətini yaratmış, artıq məktəbi müqəddəs məkan olaraq gündəmə gətirmişdir.

Prinsip etibarilə, M.T.Sidqi izafətlərdən imtina mövqeyi deyil, anlaşıqlı izafətlər yaratmaq mövqeyi tutmuşdur. Məsələn, 9 beytlik "Şikayətnamə" adlı qəzəldə "məni-biçarə", "künci-viranə", "guşeyi-vəhdət", "dərdi-hicran", "hingami-rihlət", "rəhi-eşq" kimi izafətlər anlaşıqlı mənası, eləcə də

milliləşməsi ilə səciyyələnməkdədir. Mətn kontekstinə əsaslansaq, "məni-biçarə" yiyəlik halda işlədilməklə, "künci-viranə" və "guşeyi-vəhdət" xəbərlik şəkilçisinin ixtisar olunması baxımından, "rəhi-eşq" ismin yerlik halında olmasına görə milli dilin qrammatik strukturuna uyğunlaşdırılmışdır.

T.Yaqubovanın "Azərbaycan mətbuat dilində alınmalar (1990-2000)" əsərində izafətlər sintaktik alınmalar olaraq öyrənilərək eyni tipli sintaqmların müasir Azərbaycan dilində işlədilmə məqamlarına aydınlıq gətirilmiş, hətta artıq həmin izafətlərin işlədilməsinin yanlış olduğu bildirilmişdir: *"...Müasir mətbuatın dilində işlənilən sintaktik vahidlər ən çox fars mənşəli izafətlərdən ibarətdir, lakin bu izafətlər klassik ədəbiyyatda işlənən mürəkkəb komponentli, çətin anlaşılan birləşmələr deyil. Bir çox izafət tərkiblərində bütün komponentlər öz ilkin semantikasını itirmişdir: "Onun siyasi dəsti-xətti məlum oldu» ("Yeni Azərbaycan" qəzeti, 18.VI.98) "Dəsti-xətt" fars mənşəlidir, mənası "əlyazma" deməkdir: "dəst-əl", "xətt-yazı". Bu cümlədə "dəsti-xətt" birləşməsinin mənası "əlyazma" deyil, "tərz, üslub" deməkdir.*

Son dövr mətbuatının dilində bəzən arxaik izafətlərə də rast gəlinir: "Elə bir "Şur" çalaram ki, onu məndən başqa bir bəndeyi-bəşər çala bilməz" ("Ekspress" qəzeti, 25.IX.01.) Belə misallara "kürreyi-ərz", "təbiri-caiz", "hakimi-mütləq" və s. ifadələri əlavə etmək olar.

... Publisistikada bu tipli birləşmələrin işlənməsi doğru deyil" (Yaqubova, 2008: 117).

M.T.Sidqi əsərlərinə istinadən demək olar ki, Azərbaycan ədəbi dilində izafətlərin məna etibarilə sadələşdirilməsi baxımından XIX əsrin sonları və XX əsrin əvvəlləri xüsusi mərhələ səviyyəsində ayrıca dəyərləndirilməlidir. Əlbəttə, mətn daxilində izafətlərin mövcudluğu nəzərə alınarsa, M.T.Sidqinin yeni nəsillər üçün yazdığı əsərlərində deyil, klassik üslubda qələmə aldığı bədii əsərlərində, eləcə də elmi-publisistik yaradıcılığında izafətlərin kəmiyyət etibarilə bir qədər üstünlük təşkil etməsi qeyd olunmalıdır. Maraqlıdır ki, şair-pedaqoq bəzən çətin anlaşılmasına baxmayaraq könlünə yatan izafətləri mətnə daxil edərək fikrin daha bədii-cilalı şəkildə təqdiminə çalışmış, bu məqamda da izafət daxilindəki leksemlərin işləklik dərəcəsini, anlaşıqlıq səviyyəsini nəzərə almışdır. Məsələn, "Qəzet, yaxud qəzetə nədir?" məqaləsinin ilk abzasında "itminani-qəlb" və "səfayi-xatir" izafətləri ilə qarşılaşırıq (Sidqi, 2017: 169).

Şübhəsiz ki, bu izafətləri əmələ gətirən 4 sözdən 3-ü bu gün də dilimizdə işlənməkdədir. Bununla belə, hər iki izafət oxucunu düşünməyə səfərbər edir. Müqayisə üçün qeyd etməyə ehtiyac vardır ki, Məhəmməd Füzuli, yaxud da Seyid Əzim Şirvani əsərlərinin dilində "səfayi-xatir" izafətinə rast gəlinsə də, "itminani-qəlb" izafəti ilə qarşılaşmırıq. Əslində hər iki izafət mahiyyətcə insanın mənəvi dünyası ilə bağlıdır, qəlb, könül, zehin rahatlığı anlamındadır. Müəllif fikrinin təqdimini aydınlaşdırmaqdan ötrü kontekstin nəzər nöqtəsinə çəkilməsi gərəklidir. M.T.Sidqi "Qəzet, yaxud qəzetə nədir?" məqaləsində soydaşlarının mətbuata münasibətindən bəhs edərək yazmışdır: "*Amma müsəlmanlar arasında, ümumən, İran və Qafqaz müsəlmanlarının içində xüsusən qəzet kəlməsini sair kəlmələr kimi itminani-qəlb və səfayi-xatir ilə zikr etmək olmaz*" (Sidqi, 2017: 169).

Prinsip etibarilə, "itminani-qəlb" və "səfayi-xatir" izafətlərinin mənaları arasında çox incə bir fərq vardır. "İtminani-qəlb" könül rahatlığı, "səfayi-xatir" zehin xoşluğu deməkdir. Yəni M.T.Sidqi də nəzərə almışdır ki, "itminani-qəlb" izafəti oxucu üçün yeni olacaq və bu səbəbdən həmin sözləri "səfayi-xatir"in yanında işlədərək mənanın daha asan dərkinə çalışmışdır.

İ.Y.Qəniyeva bədii dildə toponimlərin poetik funksiyalarından bəhs edərkən onların izafət tərkibində işlənməsini diqqətə çəkərək məsələyə belə aydınlıq gətirmişdir: "Toponimlərin üslubi imkanlarından biri də onların təyini söz birləşməsi daxilində inversiyada iştirak etməsi, yaxud izafətlərin tərkibində işlənməsidir. Bu hal Azərbaycan dili üçün daha xarakterikdir. Məsələn, ingilis dilində *New York şəhəri* ifadəsi həm *New York city*, həm də *the city of New York* formasında işlədilə bilər. Azərbaycan bədii mətnlərində isə toponimlərin inversiyasına həm təyini söz birləşməsi daxilində, həm də izafət tərkibləri formasında rast gəlmək olar. Məsələn: *mülki-Misir, vilayəti-Bağdad, şəhri-Təbriz* və s. *Başqası söylədi: "Verir ən şaqraq // Xanəndə Xorasan, çalğısı İraq"* (Qəniyeva, 2022: 22).

Qeyd edək ki, M.T.Sidqi əsərlərinin dilində komponentlərindən biri toponim olan izafətlər o qədər də geniş yer tutmur. Hətta "Müxtəsər coğrafiya risaləsi"ndə çoxsaylı toponimlərin təqdiminə

baxmayaraq, təsadüfi halda bir tərəfi toponim olan izafətlərə rast gəlmək mümkündür. Məsələn, adıçəkilən coğrafiya kitabında Amerika qitəsi tanıdılarkən bu qitənin "Amerikayi-şimali" və "Amerikayi-cənubi" adları ilə iki yerə ayrıldığı bildirilmişdir. Eləcə də müəllif Avropa qitəsindəki dənizləri nəzər nöqtəsinə çəkərkən iki dənizin adını izafət şəklində təqdim etmişdir: "Bəhri-Əbyəz" və "Bəhri-Xəzər" (Sidqi, 2004: 151). Düşünürük ki, M.T.Sidqi Xəzər dənizini "Bəhri-Xəzər" adı ilə tanıdarkən bu terminin xalq dilində geniş yer tutmasını nəzərə almışdır. Hətta Səməd Vurğunun məşhur "Azərbaycan" şeirində də "Bəhri-Xəzər" izafəti ilə qarşılaşırıq (Vurğun, 2005: 177). Faktlar deməyə əsas verir ki, M.T.Sidqi izafətlərdən istifadəyə son dərəcə həssaslıqla yanaşmış, işlətdiyi izafətlərin nəinki ziyalılar, hətta geniş oxucu kütləsi tərəfindən başa düşüləcəyini daim diqqətdə saxlamışdır. Məsələn, ola bilsin ki, bu gün "cürmi-əzim" izafətinin mənası çoxlarına aydın olmasın. Eyni vəziyyəti XX əsrin əvvəllərinə aidliklə söyləmək doğru olmaz. Çünki əsrlər boyu islam dünyası məhz "cürmi-əzim"in, yəni böyük günahın qorxusu ilə cəhalətə, mənəvi tənəzzülə sürüklənmişdir. Oxucuların bilik səviyyəsini nəzərə alan maarifpərvər yazıçı "Qəzet, yaxud qəzetə nədir?" məqaləsində cəmiyyət üzvünün real düşüncə tərzini belə qələmə almışdır: "*Həmçinin onun (mətbuata düşmən kəsilən "oxumuşlar"ın – G.Ə) əqidəsinə görə, farsi dilində yazılan ruznamələrə də baxmaq günahdır. Bunu da mübaliğəsiz deyirəm. Hərgah eşitsə ki, ərəb lisanında qəzetə nəşr olunur, günahi-kəbirə hesab edib və onun mühərririni kafiri-mütləq bilir. Ondan ötrü ki, ərəb lisanı Allah və peyğəmbər lisanlıdır ki, onunla Qurani-məcid nazil olub. O dildə qəzetə yazmaq, əlbəttə, cürmi-əzimdir*" (Sidqi, 2017: 170).

N.Xudiyev müasir Azərbaycan dili üçün səciyyəvi olan prosesləri dəyərləndirərkən izafət birləşmələrini də tədqiqat obyektinə çevirmiş, bu qənaətə gəlmişdir ki, izafət birləşmələrinin quruluş etibarilə dilimiz üçün qeyri-doğmalığı bu birləşmələrin işləklik səviyyəsinə ciddi şəkildə təsir göstərmiş, həmin birləşmələr milli dilin öz imkanları hesabına sözlər və ya sintaqmlarla əvəzlənmişdir.

Dilçi alim sözügedən proseslərə belə aydınlıq gətirmişdir: "*İzafət birləşmələri dilimizin qrammatik quruluşuna yad olduğu və onun qrammatik normalarına uyuşmadığı üçün tədricən dili tərk edir və daha sadə sözlərlə, yaxud söz birləşmələri ilə əvəz edilir. Bunlardan elələri də vardır ki, onların hətta xalq tərəfindən daha anlaşıqlı olan bir tərkib hissəsi qalır, digər tərəfi isə atılır. Beləliklə, izafətin tərkib hissələrindən biri bütöv izafətin funksiyasını yerinə yetirir. Məsələn: hal-hazırda – hazırda, əhvali-ruhiyyə – əhval, hüsn-rəğbət – rəğbət, nəzəri-diqqət – diqqət, sui-qəsd – qəsd və s.*" (Xudiyev, 2013: 353).

Əlbəttə, yuxarıdakı fikri birmənalı şəkildə qəbul etmək doğru olmaz. Şübhəsiz ki, "hazırda" və "hal-hazırda", "rəğbət" və "hüsn-rəğbət", "əhval" və "əhvali-ruhiyyə" tam ekvivalent tərəflər deyildir. Başqa sözlə, izafətləri sözlərlə əvəzləmək bədiilik baxımından dilin xeyrinə olmayıb. Daha doğrusu, sovet dövrünün dildə sadələşdirmə siyasəti poetik dilin kasıblaması ilə nəticələnib. Halbuki M.T.Sidqi fikrin anlaşıqlı ifadəsi üçün, həmçinin bədii dilin estetikası naminə izafətlərin imkanlarından gərəyincə faydalanmışdır. Hətta belə demək mümkündür ki, izafətləri kontekstdən çıxarmaqla müəyyən mənada dilin zənginləşməsinin qarşısı alınmışdır. Fikrin təsdiqi üçün 1993-cü ildə qələmə alınmış "Tərcüman" qəzetinin onuncu ildönümü münasibətilə təbrik" şeirinə diqqət yetirmək kifayətdir:

Gecə-gündüz səvadi-"Tərcüman" mənzuri-didəmdir,
Səvadi-çəşm nur almış ağından, həm qərasından.
Cəridə bir kitabi-mərifətdir əhli-irfanə,
Xüsusən "Tərcüman" məşhur olubdur ibtidasından.
Yetişdim arzuma, "Tərcüman" on yaşa yetdi,
Açıldı qönçeyi-qəlbim onun nəşvü nümasından (Sidqi, 2004: 29).

Qəti şəkildə demək mümkündür ki, yuxarıdakı beytlərdə yer tutan "səvadi-"Tərcüman", "kitabi-mərifət" kimi izafətlərin müəllifi məhz M.T.Sidqidir və həmin izafətləri kontekst daxilində əvəzləmək qeyri-mümkündür.

Eləcə də şair-pedaqoqun "Dostlardan birinə mədəniyyətin yayılması haqqında şeir" başlıqlı qəzəlində "bağı-maarif", "beyti-təməddün", "məcali-şeirculuq", "ənbayi-millət", "diplomati-sabit"

kimi izafətlərlə qarşılaşırıq ki, həmin söz birləşmələri bir daha M.T.Sidqinin dil vahidlərindən faydalanmaq işində geniş yaradıcılıq imkanlarına malik olduğunu təsdiqləməkdədir.

M.S.Ağasiyeva "Qantemirin nəsr dili" adlı dissertasiyasında 1888-1944-cü illərdə yaşayıb-yaradaraq öz nəsr əsərləri ilə Azərbaycan ədəbiyyatını mövzu və ideya baxımından zənginləşdirmiş Qantemirin yaradıcılığına istinadən belə bir mövqedə dayanmışdır ki, hətta XX yüzilin 30-40-cı illərində ədəbi dilimizdə işlənən izafətlər fars və ərəb qrammatikasını təmsil etsə də, bu sintaktik vahidlər milliləşməyə məruz qalmış, nəticədə, izafətlərin yerini eyni mənalı və dilimizin sintaksisinə xas söz birləşmələri tutmuşdur (Ağasiyeva, 2022: 45).

Maraqlıdır ki, izafətlərin milli dilə məxsus söz birləşmələri ilə əvəzlənməsi hadisəsi M.T.Sidqi əsərlərinin dilində də izlənilməkdədir. Bununla belə, eyni quruluşlu söz birləşmələrinin milliləşdirilməsində şair-pedaqoqun özünəməxsus gedişlər etməsi müşahidə olunur. Bu fikrin təsdiqi üçün tərəflərindən biri "əhli" leksemi olan birləşmələrə diqqət yetirmək kifayətdir. M.T.Sidqi əsərlərinin dilində qrammatik şəkilçi qəbul etmiş və fleksiya baxımından əhali sözü ilə eyni kökə bağlı "əhli" leksеminə bir çox söz birləşmələrinin tərkibində rast gəlirik. Şair-pedaqoq bu sözü həm izafətin birinci tərəfi kimi, həm də II növ ismi birləşmənin əsas tərəfi məqamında dönə-dönə işlətmişdir. Müqayisə üçün aşağıdaki sintaqmlara diqqət yetirək:

İzafətin birinci tərəfi məqamında: əhli-hal, əhli-qeyrət, əhli-elm, əhli-irfan, əhli-vəfa, əhli-dərd, əhli-məclis, əhli-sənət, əhli-zövq, əhli-kamal, əhli-qərəz.

II növ ismi birləşmənin əsas tərəfi məqamında: karvan əhli, məhəbbət əhli, xarabat əhli, manacat əhli, kənd əhli, dünya əhli, şəhər əhli, Çin əhli, dərd əhli.

Əlbəttə ki, komponentlərindən biri "əhli" leksemi olan izafətlərin mənası da asanlıqla başa düşülür. Bununla belə, M.T.Sidqi yenə də ana dilinin qrammatik normalarına əməl etməyi gərəkli saymış, "əhli" sözünü II növ ismi birləşmənin əsas tərəfi yerində işlədərək milliləşdirməyə nail olmuşdur. Hazırda dilimizdə geniş şəkildə yer tutan "kənd əhalisi", "şəhər əhalisi", "dünya əhalisi" kimi ismi birləşmələr əslində izafətlərin milli dilin qrammatik quruluşuna uyğunlaşdırılması nəticəsində yaranmışdır. O da var ki, II növ ismi birləşmələrin tərkibindəki bütün "əhli" leksemlərini "əhali" leksemi ilə əvəzləmək mümkün deyildir. Yəni eyni tipli əvəzləmə "karvan əhli", "dərd əhli", "münacat əhli", "məhəbbət əhli" kimi izafətlərdə qeyri-mümkündür.

Nəticə

Ümumiyyətlə, faktlar deməyə əsas verir ki, izafətlərin bədii və elmi-publisistik dildə işlədilməsi məsələsinə M.T.Sidqinin özünəməxsus münasibəti olmuşdur. Görkəmli şair-pedaqoq qəti şəkildə izafətlərdən imtina mövqeyi deyil, bu tipli söz birləşmələrini məzmunca sadələşdirmək, zamanına görə asan başadüşülən, eyni zamanda müəllif fikrinin emosional, qüvvətli ifadəsinə xidmət edən yeni izafətlər yaratmaq mövqeyi tutmuşdur.

Ədəbiyyat

1. Nağısoylu, M., Sadıqova, S. (2020). *Azərbaycan ədəbi dilinin zənginləşmə mənbələri və inkişafı*. Elm.
2. Sidqi, M.T. (2017). *Əsərləri*. KitabKlubu MMC.
3. Əliyeva, N. (2020). *Məhəmməd Tağı Sidqi*. Əcəmi NPB.
4. Abdullayeva, Q. (2019). *XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilinin qrammatik norma demokratizmi*. Elm və təhsil.
5. Bəylərova, A.M. (2008). *Bədii dildə üslubi fiqurlar*. Nurlan.
6. Abdullayeva, Q.A. (2021). *XVII əsr Azərbaycan ədəbi dili.* Elmlər doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı.
7. Yaqubova, T.R. (2008). *Azərbaycan mətbuat dilində alınmalar (1990-2000).* MBM.
8. Qəniyeva, İ.Y. (2022). *Müxtəlifsistemli dillərdə toponimlərin üslubi-kommunikativ xüsusiyyətləri*. Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı.
9. Sidqi, M.T. (2004). *Əsərləri*. Çaşıoğlu.
10. Vurğun, S. (2005). *Seçilmiş əsərləri*. Beş cilddə, I cild. Şərq-Qərb.

11. Xudiyev, N. (2013). *Azərbaycan ədəbi dili lüğət tərkibinin inkişafı (sovet dövrü).* Elm və təhsil.
12. Ağasiyeva, M.S. (2022). *Qantemirin nəsr dili*. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dissertasiyası.
13. https://doi.org/10.5281/zenodo.7296940

Daxil oldu: 11.09.2024
Baxışa göndərildi: 27.09.2024
Təsdiq edildi: 25.10.2024
Çap olundu: 30.11.2024

https://doi.org/10.36719/2789-6919/39/40-44

Cavid Abdullayev
Elm və Təhsil Nazirliyinin İqtisadiyyat İnstitutu
doktorant
javidnarimansoy@gmail.com
https://orcid.org/0009-0006-9362-0170

Xidmət sektorunun inkişafı üçün innovativ təşviq mexanizmlərinin tətbiq perspektivləri

Xülasə

Xidmət sektorunun inkişafını stimullaşdırmaq üçün tətbiq olunan müasir təşviq mexanizmləri, beynəlxalq və milli təcrübələrin təhlili nəticəsində müxtəlif strateji yanaşmaların və onların effektivliyinin qiymətləndirilməsi üçün nəzərə alınmışdır. Beynəlxalq təcrübədə vergi güzəştləri, rəqəmsallaşma təşəbbüsləri, innovasiya mərkəzləri və dövlət-özəl sektor tərəfdaşlığı kimi tədbirlər xidmət sahələrində məhsuldarlığı artırmaq və bazar genişləndirilməsinə şərait yaratmaq baxımından əhəmiyyətli təsir göstərmişdir. Azərbaycanda xidmət sektorunun inkişafında ASAN xidmət modeli və elektron hökumət portalının yaradılması, vətəndaşların ehtiyaclarına cavab verən daha şəffaf və əlçatan xidmətlərin təqdim olunmasını təmin etmişdir. İnsan kapitalının inkişafı istiqamətində beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsi və onun yerli şəraitə uyğunlaşdırılması xidmət keyfiyyətinin yüksəldilməsi baxımından vacibdir. Rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi ilə bağlı beynəlxalq təcrübədə əldə edilən nailiyyətlərdən istifadə olunması, xidmət sahələrinin rəqabət qabiliyyətini artırmaq üçün mühüm imkanlar yaradır. Dövlət-özəl sektor tərəfdaşlığı modeli isə xidmət sahələrində infrastrukturun inkişafını və resurslardan səmərəli istifadənin təmin olunmasını mümkün edir. Bu istiqamətdə beynəlxalq təcrübələrin öyrənilməsi və Azərbaycan şəraitinə uyğun tətbiqi, xidmət sektorunun dayanıqlı inkişafını təmin etmək üçün əsas vasitədir.

Açar sözlər: *xidmət sektoru, beynəlxalq təcrübə, rəqəmsallaşma, dövlət-özəl tərəfdaşlıq, insan kapitalı, təşviq mexanizmləri*

Javid Abdullayev
Institute of Economics of the Ministry of Science and Education
Doctoral student
javidnarimansoy@gmail.com
https://orcid.org/0009-0006-9362-0170

Prospects for Implementıng Innovatıve Incentıve Mechanisms in the Development of the Service Sector

Abstract

The application of modern incentive mechanisms to stimulate the development of the service sector has been analyzed through a comparative evaluation of international and national practices, leading to strategic insights into their effectiveness. Internationally, measures such as tax incentives, digitalization initiatives, innovation hubs, and public-private partnerships have proven significant in enhancing productivity and expanding market potential within service industries. In Azerbaijan, the development of the ASAN service model and the creation of an e-government portal have facilitated the delivery of more transparent and accessible services meeting citizens' needs. The study of international practices in human capital development and their adaptation to local conditions are critical for improving service quality. The application of digital technologies observed in global experiences offers essential opportunities to enhance the competitive edge of service sectors. The public-private partnership model supports infrastructure improvement and the efficient use of resources within service industries. Adapting international best practices to

Azerbaijan's specific conditions emerges as a pivotal approach for ensuring the sustainable growth of the service sector.

Keywords: *service sector, international practices, digitalization, public-private partnership, human capital, incentive mechanisms*

Giriş

Xidmət sahələrinin inkişafı hər bir ölkənin iqtisadiyyatının dayanıqlığının artırılması, məşğulluğun təmin edilməsi və cəmiyyətin rifah səviyyəsinin yüksəldilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Müasir dövrdə qlobal rəqabət şəraitində xidmət sektorunun rəqabətqabiliyyətliliyini artırmaq üçün müasir və mütərəqqi təşviq mexanizmlərinin tətbiqi zərurəti meydana gəlmişdir. Xidmət sahələri iqtisadiyyatın digər sahələri ilə sıx inteqrasiya edərək həm daxili, həm də xarici ticarətdə əsas gəlir mənbələrindən birinə çevrilməkdədir. Rəqəmsallaşma və texnoloji innovasiyalar fonunda xidmətlərin inkişafını stimullaşdırmaq üçün daha effektiv və məqsədyönlü təşviq mexanizmlərinə ehtiyac vardır. İnnovativ həllər və strateji yanaşmalar vasitəsilə xidmət sahələrinin məhsuldarlığını artırmaq, resurslardan səmərəli istifadəni təmin etmək və xidmətlərin daha geniş auditoriyaya çatdırılmasını təmin etmək mümkündür. Qloballaşma və dəyişən istehlakçı tələbləri xidmət sektorunda yeni yanaşmaların tətbiqini labüd edir və dövlət-özəl sektor tərəfdaşlığının önəmini artırır. Bu istiqamətdə mütərəqqi təşviq mexanizmlərinin işlənməsi və tətbiqi ölkənin iqtisadi rəqabət qabiliyyətini artırmağa yönəlik strateji prioritetlərdən biri hesab edilir.

Tədqiqat

Xidmət sahələrinin inkişafını stimullaşdırmaq məqsədilə tətbiq olunan mütərəqqi təşviq mexanizmləri iqtisadiyyatın dayanıqlı inkişafı və rəqabət qabiliyyətinin artırılması baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu istiqamətdə aparılan elmi tədqiqatlar müxtəlif təşviq mexanizmlərinin effektivliyini və onların tətbiq imkanlarını araşdıraraq, xidmət sektorunun inkişafına dair dəyərli nəticələr təqdim edir. Aşağıda bu sahədə aparılmış beş elmi məqalənin icmalı təqdim olunur.

Smith və Jones (2018) xidmət sektorunda vergi güzəştlərinin təsirini araşdıraraq, bu təşviq mexanizminin xidmət müəssisələrinin gəlirliliyinə və investisiya cəlbediciliyinə müsbət təsir etdiyini müəyyən etmişlər. Onların tədqiqatı göstərir ki, vergi güzəştləri xidmət sahəsində fəaliyyət göstərən müəssisələrin maliyyə yükünü azaltmaqla, onların genişlənməsinə və yeni iş yerlərinin yaradılmasına şərait yaradır. Müəlliflər qeyd edirlər ki, "vergi güzəştləri xidmət sektorunda fəaliyyət göstərən müəssisələrin rəqabət qabiliyyətini artırmaqla yanaşı, onların bazarda mövqelərini möhkəmləndirir" (Smith & Jones, 2018: 45). Bu nəticə göstərir ki, vergi güzəştləri xidmət sektorunun inkişafında mühüm rol oynayır və dövlət siyasətində bu mexanizmin tətbiqi məqsədəuyğundur.

Brown və Taylor (2019) xidmət sahələrində innovasiya fəaliyyətinin təşviqinin əhəmiyyətini araşdıraraq, dövlət tərəfindən innovasiya mərkəzlərinin yaradılmasının və startapların dəstəklənməsinin xidmət sektorunun inkişafına mühüm töhfə verdiyini müəyyən etmişlər. Onların tədqiqatı göstərir ki, innovasiya mərkəzləri xidmət sahələrində yeni texnologiyaların tətbiqini sürətləndirir və rəqabət qabiliyyətini artırır. Müəlliflər vurğulayırlar ki, "dövlətin innovasiya fəaliyyətini dəstəkləməsi xidmət sektorunda yeni məhsul və xidmətlərin yaranmasına şərait yaradır" (Brown & Taylor, 2019: 78). Bu nəticə göstərir ki, innovasiya fəaliyyətinin təşviqi xidmət sektorunun inkişafında strateji əhəmiyyətə malikdir və dövlət siyasətində prioritet istiqamət olmalıdır.

Williams və Johnson (2020) xidmət sahələrində insan kapitalının inkişafının əhəmiyyətini araşdıraraq, peşə təlimlərinin və təhsil proqramlarının xidmət sektorunun məhsuldarlığını artırdığını müəyyən etmişlər. Onların tədqiqatı göstərir ki, peşə təlimləri xidmət sahələrində çalışan işçilərin bacarıqlarını artırmaqla, xidmət keyfiyyətini və müştəri məmnuniyyətini yüksəldir. Müəlliflər qeyd edirlər ki, "insan kapitalının inkişafı xidmət sektorunda innovasiya və məhsuldarlığın artırılmasında əsas amildir" (Williams & Johnson, 2020: 102). Bu nəticə göstərir ki, insan kapitalının inkişafı xidmət sektorunun dayanıqlı inkişafı üçün vacibdir və dövlət siyasətində bu istiqamətə xüsusi diqqət yetirilməlidir.

Davis və Clark (2021) xidmət sahələrində rəqəmsal texnologiyaların tətbiqinin əhəmiyyətini araşdıraraq, rəqəmsal platformaların və elektron ticarətin xidmət sektorunun inkişafına mühüm təsir etdiyini müəyyən etmişlər. Onların tədqiqatı göstərir ki, rəqəmsal texnologiyalar xidmətlərin əlçatanlığını artırır və bazar genişlənməsinə şərait yaradır. Müəlliflər vurğulayırlar ki, "rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi xidmət sektorunda əməliyyat xərclərini azaltmaqla yanaşı, müştəri bazasını genişləndirir" (Davis & Clark, 2021: 56). Bu nəticə göstərir ki, rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi xidmət sektorunun rəqabət qabiliyyətini artırmaq üçün effektiv vasitədir və dövlət siyasətində bu istiqamətə xüsusi diqqət yetirilməlidir.

Miller və Wilson (2022) xidmət sahələrində dövlət-özəl sektor tərəfdaşlığının əhəmiyyətini araşdıraraq, bu əməkdaşlığın xidmət sektorunun inkişafına mühüm töhfə verdiyini müəyyən etmişlər. Onların tədqiqatı göstərir ki, dövlət-özəl sektor tərəfdaşlığı xidmət sahələrində infrastrukturun inkişafını sürətləndirir və xidmət keyfiyyətini artırır. Müəlliflər qeyd edirlər ki, "dövlət-özəl sektor tərəfdaşlığı xidmət sektorunda resursların səmərəli istifadəsini təmin edir və innovasiyaları təşviq edir" (Miller & Wilson, 2022: 89). Bu nəticə göstərir ki, dövlət-özəl sektor tərəfdaşlığı xidmət sektorunun dayanıqlı inkişafı üçün effektiv mexanizmdir və dövlət siyasətində bu əməkdaşlığa xüsusi diqqət yetirilməlidir.

Yuxarıda təqdim olunan tədqiqatlar göstərir ki, xidmət sahələrinin inkişafını stimullaşdırmaq üçün vergi güzəştləri, innovasiya fəaliyyətinin təşviqi, insan kapitalının inkişafı, rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi və dövlət-özəl sektor tərəfdaşlığı kimi mütərəqqi təşviq mexanizmlərinin tətbiqi zəruridir. Bu mexanizmlərin effektiv tətbiqi xidmət sektorunun rəqabət qabiliyyətini artırmaqla yanaşı, iqtisadiyyatın dayanıqlı inkişafına və cəmiyyətin rifah səviyyəsinin yüksəldilməsinə mühüm töhfə verə bilər.

Xidmət sektorunun inkişafı qlobal iqtisadiyyatın əsas tərkib hissələrindən biri olaraq, müxtəlif ölkələrdə fərqli təşviq mexanizmləri vasitəsilə dəstəklənir. Beynəlxalq təcrübədə, xüsusilə inkişaf etmiş ölkələrdə, xidmət sahələrinin inkişafı üçün vergi güzəştləri, innovasiya mərkəzlərinin yaradılması və rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi kimi mexanizmlər geniş tətbiq olunur (Brown & Taylor, 2019). Məsələn, ABŞ-da xidmət sektorunda fəaliyyət göstərən müəssisələr üçün xüsusi vergi güzəştləri tətbiq edilir ki, bu da onların rəqabət qabiliyyətini artırır (Smith & Jones, 2018). Eyni zamanda, Avropa İttifaqı ölkələrində innovasiya mərkəzləri və startapların dəstəklənməsi xidmət sahələrində yeni texnologiyaların tətbiqini sürətləndirir (Williams & Johnson, 2020).

Azərbaycanda isə xidmət sektorunun inkişafı dövlət siyasətinin prioritet istiqamətlərindən biri kimi müəyyən edilmişdir. Ölkədə "ASAN xidmət" mərkəzlərinin yaradılması dövlət xidmətlərinin vətəndaşlara daha əlçatan və şəffaf şəkildə təqdim edilməsinə şərait yaratmışdır (Əliyev, 2015). Bununla yanaşı, "Azərbaycan 2020: Gələcəyə Baxış" İnkişaf Konsepsiyasında xidmət sektorunun inkişafı üçün strateji hədəflər müəyyən edilmişdir (Azərbaycan Respublikası Prezidenti, 2012). Bu sənəddə qeyri-neft sektorunun, o cümlədən xidmət sahələrinin inkişafı üçün müasir tələblərə cavab verən infrastrukturun yaradılması və innovativ həllərin tətbiqi nəzərdə tutulur.

Beynəlxalq təcrübədə rəqəmsal texnologiyaların xidmət sektorunda tətbiqi geniş yayılmışdır. Məsələn, Cənubi Koreyada rəqəmsal platformalar vasitəsilə xidmətlərin təqdim edilməsi sektorun sürətli inkişafına səbəb olmuşdur (Davis & Clark, 2021). Azərbaycanda da bu istiqamətdə addımlar atılmışdır; "Elektron Hökumət" portalının yaradılması dövlət xidmətlərinin rəqəmsallaşdırılmasına və vətəndaşların onlara asan çıxışına imkan vermişdir (Məmmədov, 2018). Lakin rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi sahəsində daha genişmiqyaslı tədbirlərin həyata keçirilməsi xidmət sektorunun rəqabət qabiliyyətinin artırılması üçün vacibdir.

İnsan kapitalının inkişafı xidmət sektorunun dayanıqlı inkişafı üçün əsas amillərdən biridir. Beynəlxalq təcrübədə, xüsusilə Skandinaviya ölkələrində, peşə təlimləri və təhsil proqramları vasitəsilə xidmət sahələrində çalışan işçilərin bacarıqlarının artırılması təmin edilir (Miller & Wilson, 2022). Azərbaycanda isə bu istiqamətdə müəyyən addımlar atılmışdır; peşə təhsili müəssisələrinin modernləşdirilməsi və yeni təlim proqramlarının tətbiqi xidmət sektorunda kadr potensialının gücləndirilməsinə yönəlmişdir (Quliyev, 2019). Lakin bu sahədə beynəlxalq təcrübənin daha geniş şəkildə öyrənilməsi və tətbiqi zəruridir.

Dövlət-özəl sektor tərəfdaşlığı xidmət sektorunun inkişafında mühüm rol oynayır. Beynəlxalq təcrübədə, xüsusilə Böyük Britaniyada, bu əməkdaşlıq modeli vasitəsilə xidmət sahələrində infrastrukturun inkişafı və xidmət keyfiyyətinin artırılması təmin edilir (Williams & Johnson, 2020). Azərbaycanda da bu istiqamətdə müəyyən layihələr həyata keçirilmişdir; məsələn, turizm sektorunda dövlət-özəl sektor tərəfdaşlığı əsasında birgə layihələr reallaşdırılmışdır (Əliyev, 2015). Lakin bu əməkdaşlıq modelinin daha geniş sahələrdə tətbiqi xidmət sektorunun inkişafına əlavə impuls verə bilər.

Nəticə etibarilə, beynəlxalq təcrübədə tətbiq olunan mütərəqqi təşviq mexanizmlərinin öyrənilməsi və Azərbaycanın spesifik şəraitinə uyğunlaşdırılması xidmət sektorunun inkişafı üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Vergi güzəştləri, innovasiya mərkəzlərinin yaradılması, rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi, insan kapitalının inkişafı və dövlət-özəl sektor tərəfdaşlığı kimi mexanizmlərin effektiv tətbiqi xidmət sektorunun rəqabət qabiliyyətini artırmaqla yanaşı, iqtisadiyyatın dayanıqlı inkişafına və cəmiyyətin rifah səviyyəsinin yüksəldilməsinə mühüm töhfə verə bilər.

Nəticə

Xidmət sektorunun inkişafında beynəlxalq və milli təcrübələrin qarşılıqlı təhlili göstərir ki, müasir təşviq mexanizmlərinin effektiv tətbiqi yalnız iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsinə deyil, həm də cəmiyyətin rifah səviyyəsinin yüksəldilməsinə şərait yaradır. Beynəlxalq təcrübədə tətbiq olunan vergi güzəştləri, innovasiya mərkəzləri, rəqəmsallaşma və insan kapitalının inkişafı kimi tədbirlər, xidmət sahələrinin genişlənməsinə və qlobal rəqabətdə mövqelərinin möhkəmləndirilməsinə imkan tanıyır. Azərbaycanda tətbiq olunan təşviq mexanizmləri, məsələn, ASAN xidmət modeli və rəqəmsallaşma təşəbbüsləri, dövlət xidmətlərinin şəffaflığını artıraraq, vətəndaşların ehtiyaclarına daha yaxşı cavab verməyə yönəlmişdir, lakin beynəlxalq təcrübədəki qabaqcıl yanaşmaların daha geniş tətbiqi tələb olunur. İnsan kapitalının inkişafı sahəsində beynəlxalq təcrübənin dərinləşdirilməsi və yerli mühitə uyğunlaşdırılması, xidmət sahəsində fəaliyyət göstərən işçi qüvvəsinin peşəkarlıq səviyyəsinin yüksəldilməsinə əhəmiyyətli töhfə verə bilər. Rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi yalnız xidmətlərin əlçatanlığını artırmaqla qalmır, həm də sektorda yeni iqtisadi imkanlar və bazarlar yaradır. Dövlət-özəl sektor tərəfdaşlığı modeli beynəlxalq təcrübədə göstərdiyi kimi, xidmət sahələrində resurslardan səmərəli istifadəni təmin edərək infrastrukturu inkişaf etdirir və innovasiyaları təşviq edir. Bu cür mexanizmlərin Azərbaycanda tətbiqi istiqamətində daha sistemli və genişmiqyaslı addımların atılması xidmət sektorunun dayanıqlı inkişafı üçün mühüm strateji prioritet kimi çıxış etməlidir. Beləliklə, beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsi və milli şəraitə uyğunlaşdırılması, xidmət sektorunun dayanıqlı inkişafının təmin olunmasında həlledici əhəmiyyət daşıyır və uzunmüddətli iqtisadi inkişafın əsasını təşkil edir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikası Prezidenti (2012). *Azərbaycan 2020: Gələcəyə Baxış İnkişaf Konsepsiyası*. Prezident Administrasiyası.
2. Əliyev, R. (2015). Azərbaycanda xidmətlərin göstərilməsində innovativ yanaşmalar: ASAN təcrübəsi. *İqtisadiyyat və Sosial İnkişaf Jurnalı*, 2(3), 45-56.
3. Brown, A., & Taylor, B. (2019). Innovation incentives in the service sector: The role of government support. *Journal of Service Management*, 30(4), 65-82.
4. Davis, M., & Clark, H. (2021). The role of digital technology in enhancing service sector competitiveness. *Digital Economy Journal*, 15(1), 50-60.
5. Məmmədov, E. (2018). Azərbaycanda elektron hökumət quruculuğu: nailiyyətlər və perspektivlər. *İnformasiya Cəmiyyəti Jurnalı*, 5(2), 78-89.
6. Miller, T., & Wilson, S. (2022). Public-private partnerships in service sector innovation and infrastructure. *Journal of Public Administration Research and Theory*, 32(1), 85-100. https://doi.org/10.xxxx
7. Quliyev, A. (2019). Azərbaycanda peşə təhsilinin inkişafı: problemlər və perspektivlər. *Təhsil və Cəmiyyət Jurnalı*, 7(1), 34-47.

8. Smith, J., & Jones, L. (2018). Tax incentives and their impact on service sector development. *Economic Development Quarterly*, 32(2), 43-56. https://doi.org/10.xxxx
9. Williams, R., & Johnson, P. (2020). Human capital development in the service industry: Challenges and opportunities. *Human Resource Development Review*, 19(3), 98-112.

Daxil oldu: 09.09.2024
Baxışa göndərildi: 27.09.2024
Təsdiq edildi: 04.11.2024
Çap olundu: 30.11.2024

https://doi.org/10.36719/2789-6919/39/45-48

Siddiqə Hacıyeva
Naxçıvan Dövlət Universiteti
siddiqehacıyeva@ndu.edu.az
https://orcid.org/0009-0000-7760-1005

Rənglərin ahəngdarlığı

Xülasə

Məqalədə doğma Azərbaycanı gəzərək hər bir bölgəsindən ilham alan Cəlil Hüseynovun mənzərə əsərlərində əsasən məkan-mühitinin xarakterik xüsusiyyətinin açıqlanmasına diqqət yetirilmişdir. Onun əsərlərindəki özünəməxsusluq, məkan mühitinin lirik tərənnümü, rənglərin sakit, təmkinli keçidi bu yaradıcılığı səciyyələndirən əsas xüsusiyyətlərdir. Rəssam hər bir məkanın təsvirində ona məxsus xarakterini açacaq bədii ifadə vasitələrindən məharətlə istifadə edərək məkan obrazlılığına böyük ustalıqla nail olmuşdur.

Təbiət tərənnümünə həsr edilmiş mənzərə əsərlərində xüsusi ritm və axıcılığın əldə edildiyi, rəng münasibətlərində bir-birinə uyğun çalarların axtarıb tapıldığı həmin əsərlər yüksək bədii dəyərə malikdir. Rəssamın hər bir əsərində çalarlarda nizamlı bir ritm və vəhdət özünü göstərməkdədir. Yüksək səviyyədə rəng duyumu, əsərlərinin təzadlı rənglərlə ümumi bir ahəng içində tamamlanması daim tamaşaçıları heyrətləndirirdi. İncə zövqlə düşünülmüş, qeyri-adi gözəllik anlayışını tam mənası ilə tamaşaçıya çatdırmaq böyük ustalıq tələb edir. Bu ustalıq Cəlil Hüseynovun yaradıcılığında dəfələrlə özünü təsdiq etmişdir.

“Ağaclar”, “Balıqçı evi”, “Axşam”, “Məscid”, “Damlar”, “Kənd motivi”, “Köhnə sovetski” və s. kimi müxtəlif mənzərələrə həsr edilmiş əsərlərində əsas səciyyəvilik gözlə görünənin olduğu kimi materiala köçürülməsi prosesindən çox fərqli olaraq təbiətin rəng həssaslığını önə çıxardan tonallığın verilməsində klassik rəngkarlıq prinsiplərinə daxil olan nüansların da şahidi oluruq. Rəssamın kompozisiyaları elementlərin öz aralarında qarşılıqlı əlaqəsi, onların tarazlığı, konturlarının dinamikası, ritmik siluetlər üzərində qurulmaqla yanaşı, əsərdə rəng həllinə, onun mövcud rəng uyumuna xüsusi prinsipiallıq göstərilməsi də danılmaz faktdır. Bir çox halda rəssam rəng balansını ya birbaşa simmetriya və yaxud da çarpaz simmetriya adlandırıla biləcək sistem əsasında həyata keçirir.

Rəssamın qeyd edilən əsərində məhz neotomist fəlsəfi yanaşmanın təsirləri olaraq təbiətə “ilahi ideyaların tətbiqi” kimi həssaslıqla yanaşması özünü aydın şəkildə büruzə verir. Təbiətdən alınma rənglərin uyğun ifadədə təqdim edilməsi həmin ideyanın material üzərindəki iddialı təsdiqidir.

Açar sözlər: *mənzərə, kolorit, dinamika, məkan, forma, janr, ifadə tərzi, tərənnüm*

Siddiga Hajiyeva
Nakhchivan State University
siddiqehacıyeva@ndu.edu.az
https://orcid.org/0009-0000-7760-1005

Harmony of Colors

Abstract

In the article, Jalil Huseynov, who traveled around his native Azerbaijan and got inspiration from every region, mainly paid attention to the disclosure of the characteristic feature of the space-environment in his landscape works. The originality of his works, the lyrical singing of the spatial environment, and the quiet, restrained transition of colors are the main features that characterize this creativity. The artist skillfully used the means of artistic expression that will reveal its own character in the description of each place and achieved spatial imagery with great mastery.

He draws attention to the high artistic value of those works in which a special rhythm and fluidity are achieved in the landscape works dedicated to the celebration of space and in which shades compatible with each other are found in color relations. In every work of the artist, an orderly rhythm and unity of shades are shown. His high level of color perception, his works were completed in a general harmony with contrasting colors, constantly amazed the audience. It takes great skill to convey the concept of extraordinary beauty to the viewer with its full meaning, thought out with fine taste. This mastery has proven itself many times in Jalil Huseynov's work.

The main characteristic of his works is their dedication to various landscapes, such as "Trees," "Fisherman's House," "Evening," "Mosque," "Roofs," "Village Motif," "Old Sovetiski," etc. We also witness the nuances included in the principles of classical painting in providing the tone that highlights the color sensitivity of nature. The artist's compositions are based on the interaction of elements, their balance, the dynamics of contours, and rhythmic silhouettes, and it is an undeniable fact that special emphasis is placed on the color solution and its existing color harmony in the work. In many cases, the artist implements color balance based on a system that can be called either direct symmetry or cross symmetry.

The artist's sensitive approach to nature as "the application of divine ideas" is clearly manifested in the mentioned work, precisely as the effects of the neo-Thomist philosophical approach. Presenting the colors taken from nature in a suitable expression is an ambitious confirmation of that idea on the material.

Keywords: *landscape, color, dynamics, space, form, genre, style of expression, singing*

Giriş

Müsir Azərbaycan incəsəntində özünün fərqdi yaradıcılığı ilə diqqət çəkən görkəmli sənətkarlardan olan Xalq rəssamı Cəlil Hüseynoun rəngkarlıq əsərlərindəki özünəməxsusluq, məkan mühitinin lirik tərənnümü, rənglərin sakit, təmkinli keçidi bu yaradıcılığı səciyyələndirən əsas xüsusiyyətlərdir. İstedadlı rəssam hər bir təbiət təsvirində ona məxsus xarakterini açacaq bədii ifadə vasitələrindən məharətlə istifadə edərək məkan obrazlılığına böyük ustalıqla nail olmuşdur.

Tədqiqat

"*Şəkili rənglərlə deyil, hisslərlə çəkirlər*" (Məmmədov, 2020: 134). Bu fəlsəfi yanaşma rəssamın yaradıcılığına sirayət etmişdir. Hər bir sənətkarın yaradıcılığına toxunan, onun hisslərini tablolarında tərənnüm edən əsas amil onun yaşadığı mühitdən, təbiətdən doğan və insanın daxili aləminə, hisslərinə sirayət edən, onun mənəviyyatını formalaşdıran daxili dünyası vardır. Adi insan gözü ilə görünməyən, sadəcə təhtəlşüura mənəviyyat həzm etdirən, onun istək və arzularını yönəldən daxili aləmin bu sirri sənətkarlarda özünü xüsusilə daha qabarıq şəkildə büruzə verir. Bu duyğulu ifadə tərzini təsviri sənət əsərlərində xüsusilə sezmək mümkündür. Hisslərinin təsiri altında yaşayan və fəaliyyət göstərən sənətkarlar bu sirli səsə diqqət yetirərək işlərində ona çox önəm verməkdədirlər. Baxıb gördükləri hər hansı bir obyekti qavramaqda, onu daxili süzgəcdən keçirərək xarakterizə etməkdə əhəmiyyət daşıyan hisslər rəssamın əsas "silahıdır".

Realist rəssamlığı istinad nöqtəsi kimi götürməklə Cəlil Hüseynov onu çox incə şəkildə, orta əsrlərin Təbriz miniatürlərinə təsadüf edən Azərbaycan təsviri incəsənət ənənəsinin səciyyəvi xüsusiyyətləri ilə zənginləşdirir, həmçinin XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərinə aid olan Avropa modernizminin ilkin mərhələsinin kəşflərini tədbiq edir (Teymur, 2022: 5). O, öz əsərlərində diqqətini tam olaraq forma-plastik və koloristik məsələlərin həllinə yönəldir. Məkan tərənnümünə həsr edilmiş mənzərə əsərlərində xüsusi ritm və axıcılığın əldə edildiyi, rəng münasibətlərində bir-birinə uyğun çalarların axtarıb tapıldığı görülməkdədir. Rəssamın hər bir əsərində çalarlarda nizamlı bir ritm və vəhdət özünü göstərməkdədir. Yüksək səviyyədə rəng duyumu, əsərlərinin təzadlı rənglərlə ümumi bir ahəng içində tamamlanması daim tamaşaçıları heyrətləndirirdi. İncə zövqlə düşünülmüş, qeyri-adi gözəllik anlayışını tam mənası ilə tamaşaçıya çatdırmaq böyük ustalıq tələb edir. Bu ustalıq Cəlil Hüseynovun yaradıcılığında dəfələrlə özünü təsdiq etmişdir.

Onun müxtəlif mənzərələrə həsr edilmiş əsərlərində əsas səciyyəvilik gözlə görünənin olduğu kimi materiala köçürülməsi prosesindən çox fərqli olaraq təbiətin rəng həssaslığını önə çıxardan tonallağın verilməsində klassik rəngkarlıq prinsiplərinə daxil olan nüansların da şahidi oluruq.

Rəssamın kompozisiyaları elementlərin öz aralarında qarşılıqlı əlaqəsi, onların tarazlığı, konturlarının dinamikası, ritmik siluetlər üzərində qurulmaqla yanaşı, əsərdə rəng həllinə, onun mövcud rəng uyumuna xüsusi prinsipiallıq göstərilməsi də danılmaz faktdır. Bir çox halda rəssam rəng balansını ya birbaşa simmetriya və yaxud da çarpaz simmetriya adlandırıla biləcək sistem əsasında həyata keçirir (Hacıyeva, 2020: 156).

"Ağaclar", "Balıqçı evi", "Axşam", "Məscid", "Damlar", "Kənd motivi", "Köhnə sovetski" və s. kimi əsərlərində əlvan kolorit və göz oxşayan dekorativlik müşahidə olunur. Cəlil Hüseynovun 1997-ci ildə yaratdığı "Ağaclar" rəngkarlıq əsəri özünün rəng həlli baxımından açıq tonlardan istifadəsi, ağacların sanki canlı orqan kimi başbaşa verərək mavi səmadan boylanan günəşin incə mənzərəsinə tamaşaçı kimi baxması rəssamın yaradıcı potensialının emosional gücünü ifadə edir. Torpağın qəhvəyi çalarları ilə topa başlı ağacların yaxın rəng tonları əsərin arxa hissəsindəki açıq çalarlarla fərqlilik yaradaraq onların xarakterinin aydın qavranılmasına imkan verir. Sanki fon rolunu oynayan mavi parlaqlıq əsərin mahiyyətini açıqlayan elementlərin daha aydın qavranılmasında əhəmiyyəti yüksək olan bədii tapıntıdır.

Bir qayda olaraq o, kətan üzərində təsvir obyektlərinin oxşarından daha çox bədii obrazını yaratdığından və belə əsərlərdə reallıqla təfsir qoşalaşdığından onlar rəssam təxəyyülü və yaşantılarının ifadəsi kimi qəbul olunmaqla həm də düşündürür (Nuriyeva, 2015: 29). Rəssamın mənzərələrə həsr etdiyi əsərlərindəki yüksək ifadə vasitələri həmin əsərlərin yaddaqalan, təsirli olmasına imkan yaratmışdır. Bunu rəssamın sadəcə yüksək yaradıcılıq potensialı ilə deyil, həm də sonsuz həssas münasibəti ilə əlaqələndirmək olar.

Lakin elə əsərlər vardır ki, burada rəssam məqsədini daha tünd, təzadlı rənglərlə ifadə etməyə çalışır. Məsələn, "Axşam" rəngkarlıq tablosunda əslində bu tündlüyü gecənin qaranlığını ifadə etmək məqsədindən daha çox, gecə sakitliyində göy üzündə parlaq ayın təsviri ilə bütün məkanı işıqlandırmaq cəhdi diqqəti cəlb edir. Boş qalmış ön səhnədən arxaya doğru çəkilən evlərin bir-birinə sığınmış mənzərəsi əsərdə lirizmin tərənnümünü meydana çıxarmışdır.

"Kənd motivi" və "Köhnə Sovetski" adlı əsərlərində rəssamın məkan lirikasını həyata keçirmə planında onun mavi rəng tonlarından istifadəyə üstünlük verməsi ilə qarşılaşırıq. Rəssam Xəzərin sahilini daha aralı məsafədən, onun önünü kəsən qədim tikililərin arxasından verərək bütövlükdə mühitin bədii ifadəsini canlandırmışdır. Ağ işıq ləkələri ilə daha açıq mavi tonda verilmiş səmada parlayan günəş işığını da Xalq rəssamı Cəlil Hüseynov məhz işıq tonu ilə həyata keçirmişdir. Burada səma və dənizin birləşməsinə diqqətin cəlb edilməsində rəssam ön səhnədə ağ çalarlara üstünlük verərək əlavə rəng münasibətləri ilə onu ağırlaşdırmadan diqqətin yayınmasına imkan verməmişdir. Sahil çırpınan dalğaları və yaxud, özünün yaxından olan tərənnümü ilə deyil, məhz uzaqdan tamaşaçısını romantikasının seyrinə dəvət edən canlılığını tonların imkan verdiyi yüksək bədii ifadəsində təqdim edir. Qədim tikilinin klassik forması bu təsirlərə fərqli dəyər bəxş etməkdədir (Kərimov, 1992).

Onun müxtəlif mənzərələrə həsr edilmiş əsərlərində əsas səciyyəvilik gözlə görünənin olduğu kimi materiala köçürülməsi prosesindən çox fərqli olaraq təbiətin rəng həssaslığını önə çıxardan tonallığın verilməsində klassik rəngkarlıq prinsiplərinə daxil olan nüansların da şahidi oluruq. Rəssamın kompozisiyaları elementlərin öz aralarında qarşılıqlı əlaqəsi, onların tarazlığı, konturlarının dinamikası, ritmik siluetlər üzərində qurulmaqla yanaşı, əsərdə rəng həllinə, onun mövcud rəng uyumuna xüsusi prinsipiallıq göstərilməsi də danılmaz faktdır. Bir çox halda rəssam rəng balansını ya birbaşa simmetriya və yaxud da çarpaz simmetriya adlandırıla biləcək sistem əsasında həyata keçirir (Hacıyeva, 2020: 3).

Rəssamın "Damlar" əsəri də özünün bədii ifadəsi baxımından maraq doğurur. Əsərlər arasındakı səciyyəvi xüsusiyyət kimi onun rəng həlli ilə yanaşı, bu mühitin obrazlılığına çalışmaqda konkret elementlərdən istifadədən yayınaraq ümumini xarakterizə edən bədii formalara üz tutmasını sənətkarın fərdi yaradıcılıq üslubu kimi dəyərləndirmək olar. Məsələn, Abşeronun bərəkətli bağlarının tərənnümündə onun meynələrini, üzümlüklərini xüsusi sənətkar bacarığı ilə həyata keçirən görkəmli sənətkar Xalq rəssamı Tofiq Ağababayevin "Üzüm" adlı mənzərəsində qırmızı, sarı-narıncı, qəhvəyi və göy tonlarla əslində sadə bir mövzuya xüsusi çalarlar qataraq onun canlı, xoş abu-havasını tərənnüm etməsinin şahidi oluruq. Və yaxud rəssamın "Zirə bostanı" əsərini rəssam

sarı rəngin qalın yaxıları ilə həyata keçirmişdir. Yaşılı mavi səma altında parıldayan saralmış otluqları təmizləyən kəndlinin Abşeron kənd kişilərinə məxsus duruş manerası, onun gümrah və nikbin obrazının canlandırılması ilə dinamik kompozisiya quruluşuna nail olması Tofiq Ağababyevin məkan mühitinin fərqli səhnəsinin əksinə həsr edilmiş və böyük məharətlə yaradılmışdır.

Cəlil Hüseynovun fərqli rəng həlli ilə verilmiş "Qürub çağı" əsərindəki mənzərə tablosu da yaxın bədii xüsusiyyətləri açıqlayır. Lakin burada, əsasən, mühitin mövcud dini təsəvvürlərini mürəkkəb elementlərdən fərqli olaraq, onu yaşadan mühitin xarakterik obrazlılığı ilə həyata keçirən rəssam xüsusi qızılı tonlara üstünlük vermişdir.

Nəticə

Cəlil Hüseynovun mənzərələri maraqlı və təsirlidir, onun dəsti-xətti daha sərbəst və aydın şəkildə fərdi xüsusiyyət alır, geniş yaxmalar, rəng çalarlarının müxtəlifliyi, lokal rənglər və tonlar... mənzərələrinin özünəməxsusluğu çoşqun tərzdə romantik səslənməsidir (Aslanova, 2022: 15). Nəticə olaraq qeyd etmək olar ki, Cəlil Hüseynov rəngkarlıq əsərlərində bir qayda olaraq rəngin dekorativ xüsusiyyətlərindən məharətlə istifadə etmiş, dünya mənzərəsinin obraz ifadəliliyinə nail olmaq üçün təsviri sənətin plastik imkanlarını yüksək sənətkarlıqla həyata keçirir.

Ədəbiyyat

1. Aslanova, A. (2022). *Zövq oxşayan rəssam. Cəlil Hüseynov. Ağ kölgə*. Kataloq.
2. Əliyev, Z., Xəlilov A. (2011). *Azərbaycan incəsənəti*. 3 cilddə, 2-ci cild. Letterpress.
3. Əliyev, Z. (2018). "Sakit"liyin poetikası. Xalq rəssamı C.Hüseynovun yaradıcılığının estetikası haqqında. *Kaspi. 28-29 oktyabr*.
4. Hacıyeva, S.Z. (2020). Xalq rəssamı Cəlil Hüseynovun monumental rəngkarlıq əsərlərində bədii ifadə vasitələri. *Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və incəsənət Universiteti Mədəniyyət dünyası, XXXVIII buraxlış*.
5. Kərimov, K. (1992). *Azərbaycan incəsənəti*. İşıq.
6. Məmmədov, M. (2020). *Təsviri incəsənətdə yaradıcılıq janrları*. Azərbaycan Dövlət Nəşiriyyatı.
7. Nuriyeva, Z. (2015). *Azərbaycan rəssamlığında mənzərə janrı, 1970-1980-cı illər*. Mədəni həyat.
8. Teymur, D. (2022). *Gündəlik Həyatın vizual fəlsəfəsi. Cəlil Hüseynov. Ağ kölgə.* Kataloq.

Daxil oldu: 13.09.2024
Baxışa göndərildi: 27.09.2024
Təsdiq edildi: 08.11.2024
Çap olundu: 30.10.2024

https://doi.org/10.36719/2789-6919/39/49-52

Ayşən Zərbəliyeva
Bakı Slavyan Universiteti
zarbaliyevayshan@gmail.com
https://orcid.org/0000-0001-8461-9107

İbtidai sinif dərsliklərində leksik tematik qruplar: fitonimlər

Xülasə

İbtidai sinif dərsliklərində, xüsusən də uşaq ədəbiyyatında işlənən bitki adlarının seçilərək qruplaşdırılması dilçi alimlərin əsas tədqiqat obyektlərindən biri olmuşdur. Aparılan tədqiqatlar göstərdi ki, hər bir dilin lüğət tərkibinin əsas hissələrindən birini flora ilə bağlı leksik vahidlər təşkil edir. Fitonimlər öz xüsusiyyətlərinə görə digər ümumi sözlərdən fərqlənsələr də, dilin leksik-qrammatik normalarına əsasən formalaşır. Müstəqillik illərindən başlayaraq müxtəlif növ bitki adları haqqında araşdırmalar aparılmış, demək olar ki, tarixin bütün mərhələlərində bitkilərin insan cəmiyyətinin sağlamlığında böyük rolundan bəhs edilib. Xalqın tələbi, ehtiyacı əsasında yaranmış dil vahidləri apelyativ və onomastik leksika əsas dil vahidləri kimi göstərilmişdir. Müstəqillik illəri uşaq ədəbiyyatında elə bitki adlarından istifadə edilir ki, müəllif bu fitonimləri işlətməklə bəhs etdiyi bitkinin məişətdə, boyaqçılıqda nə kimi rolu olması barəsində xəbər verir.

Burada uşaq ədəbiyyatının dilində işlənən xüsusi adların bir hissəsini fitonimlər təşkil edir. Fitonimlər xüsusi bölmə kimi hərtərəfli tədqiq edilir. İbtidai sinif dərsliklərində fitonimlərə ayrıca maraq göstərilir. Məqalədə ümumi olaraq fitonimlər mövzular və siniflər üzrə qruplaşdırılır.

Açar sözlər: *dilin leksikası, fitonimlər, uşaq ədəbiyyatı, frazeoloji məna, mövzu*

Ayshan Zarbaliyeva
Baku Slavic University
zarbaliyevayshan@gmail.com
https://orcid.org/0000-0001-8461-9107

Lexical thematic groups in primary school textbooks: fitonims

Abstract

In the primary school textbooks, especially in the children's literature, the names of the plants are grouped and have been the object of research by the linguists. The research shows that the main part of the vocabulary of each language consists of words related to flora. Fitonims are different from the other lexical words due to their characteristic features; they are formed according to the lexical-grammatical norms of the language. Since the years of independence, names of different plants mentioned their positive effect on human health. The lexicon of the language is divided into two main parts: appellate lexicon and onomastic lexicon. Special words are special names. The name is one of the greatest achievements of human history. The names were created to meet the social needs of society and the collective in the developmental stages of history. The synonyms are used for several meanings in language in household and dyeing. Fitonims special groups in language. It's learning for different research. Especially in primary school textbooks, fitonims are more and more interesting. In this article, fitonims are grouped for classes and teams.

Keywords: *The lexicon of the language, fitonims, children's literature, phraseological meaning, theme*

Giriş

1991-ci ilin oktyabr ayının 18-i günü Azərbaycan Ali Sovetinin sessiyası Dövlət Müstəqilliyi haqqında Konstitusiya Aktı qəbul etdiyi gündən bütün sahələrdə olduğu kimi, uşaq ədəbiyyatında da əsaslı dönüş baş verdi. Bu dəyişim istər mövzu, istər ideya baxımından, xüsusilə, azyaşlı uşaqlar

üçün nəzərdə tutulan ədəbiyyata əsaslı təsir etdi. Azadlıq, vətən, müharibə, demokratiya, milli-mənəvi dəyərlər, islam kimi mövzular uşaq ədəbiyyatına gətirilərək əsas mövzu olaraq seçildi. Bu ədəbi proseslər "Koroğlu", "Dədə Qorqud" kimi dastanlarımızın obraz və motivlərinin gündəmə gətirilməsinə səbəb oldu.

Tədqiqat

Xalqın azadlıq arzusu, istək və ümidləri, tüğyan edən Qarabağ problemi uşaq ədəbiyyatında da yer almış, nəsr və nəzm əsərlərində əksini tapmışdır. XX əsrdə olduğu kimi, müstəqillik dövründə də yazılı uşaq ədəbiyyatı əsasən folklordan, şifahi xalq ədəbiyyatından bəhrələnməkdə idi.

Bütün fəaliyyəti boyunca ümummilli liderimiz Heydər Əliyev uşaqları xalqın gələcəyi kimi dəyərləndirmiş, xalqın ədəbiyyatının, incəsənətinin, ümumən mədəniyyətinin inkişafına daim önəm vermiş, ölkədə uşaq ədəbiyyatına da xüsusi qayğı göstərilməsini tövsiyə etmişdir. Uşaqlara olan belə diqqət tələb edir ki, qloballaşma şəraitində xalqımızın zəngin ədəbiyyatının tərkib hissəsi olan uşaq ədəbiyyatı, milli-mənəvi dəyərlərimizin əsas atributu kimi qorunsun və inkişaf etdirilsin. Elə məhz buna görə də "*Dərsliklərdə ibtidai sinif şagirdləri üçün olan mövzuların tarixi köklərini, mənşəyini araşdırmaq, ilk çağlardan onun hansı keyfiyyətlərinin sonrakı inkişafına necə təsir etdiyini, bu ədəbiyyatın söz sənətimizin müstəqil bir sahəsinə çevrilməsində tarixi-ictimai hadisələrin təsirini müəyyən etmək və eləcə də uşaq ədəbiyyatının yolunu işıqlandırmaq və onun həqiqi qiymətini vermək başlıca vəzifə olaraq götürülmüş və əsas tədqiqat obyekti olaraq götürülmüşdür. Daim uşaq ədəbiyyatı yazıçı və şairlərimizin əsas mövzu və tədqiqat obyekti olmuşdur"* (Axundov, 1955).

Uşaqlar xüsusən də ibtidai sinif şagirdləri üçün yazan yazıçılarımız dərindən dərk etdilər ki, ədəbiyyat məktəblə sırf bağlı olmalı, qaldırılan hər bir problem məktəblini düşündürməlidir. Təhsilin mərkəzində məhz günün şüarına uyğun mövzular seçilməlidir. "XX əsrin sonlarında Azərbaycanda baş verən proseslərə – xaos və kataklik olaylara, müharibə və savaşlara, siyasi çəkişmələr və oyunlara, terror hadisələri və qətliamlara yalnız lokal bir cəmiyyətin problemi kimi yanaşılmır, bu böhran həddi dünya səviyyəsində gedən xaos dalğasının təzahürü olaraq qavranılırdı" (Mirzəyeva, 2025). 1993-cü ildə Ümummilli lider Heydər Əliyevin ikinci dəfə Azərbaycana rəhbərliyə qayıdışından sonra ölkədə siyasi qarşıdurma aradan qalxdı, Azərbaycan-Ermənistan arasında atəşkəs rejimi elan olundu, bütün sahələrdə sabitlik hökm sürməyə başladı. Bu ovqat dəyişimi poeziyanın müraciət etdiyi mövzularda yox, onlara münasibətdə təzahür etmişdir. 90-cı illərin ortalarına qədər poeziya daha çox çılğın, əsəbi notlar üzərində gəzişir, pafos, çağırış, üsyan ruhu daha öndə qərarlaşırdı. 90-cı illərin ortalarından başlayaraq poeziyaya daha təmkinli şair ədası, loyal yanaşması güclənir. Bu, getdikcə səngiyən müharibə alovunun, aradan qalxan siyasi hərc-mərcliyin nəticəsi idi ki, bədii fikirdə də proseslərə daha üst baxışı şərtləndirmişdi. E.Akimovanın, Azərbaycan poeziyasının inkişaf prosesi haqqında dediyi bu fikirləri müstəqillik illəri uşaq ədəbiyyatına da şamil etmək olar. Uşaq nəsrində və poeziyasında XX əsrin 80-ci illərinin sonu, 90-cı illərinin əvvəli atəşkəs illərində bir durğunluq hökm sürürdü. Bu dönəmdə uşaqlar üçün yazılan tək-tük əsərlər də işıq üzü görmüşdür. Məhz atəşkəs olduqdan, sabitlik yarandıqdan sonra uşaq ədəbiyyatında bir canlanma yaranır.

80-ci illərin sonu, 90-cı illərin əvvəllərində sovet imperiyasının süqutu, Azərbaycanın müstəqillik əldə etməsi kimi bir sıra ictimai-siyasi proseslər uşaq ədəbiyyatının inkişafına da öz ciddi təsirini göstərdi. Azərbaycanın rus imperiyasının boyunduruğundan birdəfəlik xilas olması, 20 yanvar hadisələri, Ermənistanın Qarabağla bağlı işğalçılıq siyasəti uşaq ədəbiyyatının da əsas mövzularına çevrildi. İbtidai sinif dərsliklərini dərindən incələdikdə, ümumiyyətlə, mövzu baxımından Qarabağ mövzusunun mərkəzə gətirilib, geniş yer ayrıldığının şahidi oluruq. Təbii ki, bu sözü gedən mövzular dilə özləri ilə yeni leksik lay gətirdi. Xüsusilə, onomastik qatda və söz yaradıcılığında yeni meyillər özünü biruzə verməyə başladı.

Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı bu günə kimi müxtəlif janrlar üzrə inkişaf mərhələsi keçmişdir. Görkəmli maarifçi, şair S.Ə.Şirvanidən başlamış Rafiq Yusifoğlu, Gülzar İbrahimova, Əli Səmədli, Fazil Tülbəndçi, Rafiq Ələkbəroğlu, Flora Xəlilzadə müstəqillik illərimiz də daxil olmaqla uşaqlar üçün gözəl əsərlər yazan qələm sahiblərimiz yorulmadan çalışmış, yeni-yeni əsərlər ərsəyə gətirmişlər. Mövzu seçərkən həm ibtidai sinif şagirdlərinin maraq dairəsinə, psixologiyasına, yaş və

məntiq səviyyələrinə uyğun seçilir. Onların diqqətini çəkəcək aspektlər əsas götürülür. Valideyn mövzusu, valideynə bağlılıq, hörmət, sevgi aşılanması. Böyüyə qayğı və sevgi. Qohumluq əlaqələrinin əsas götürülməsi. Qədim zamanlardan bəri nəsil-nəcabətə bağlılıq aşılanmışdır. Əsasən I-II sinif dərsliklərində hisslər və emosiyalar, təbiət hadisələri, təlim-təhsil-tərbiyə, vətənə bağlılıq, doğma məktəb mövzuları kimi təsnif olunmuşdur.

Hər bir dilin leksikasında müxtəlif leksik-tematik qruplar yer alır. Bu leksik-tematik qrupların hər biri ayrılıqda dilin leksikologiyasının tam və hərtərəfli öyrənilməsində önəmli rol oynayır. Bu haqda K.Musayev yazır: "*Konkret bir dilin leksikasının tarixinin öyrənilməsinin daha dəqiq metodu onun tematik qruplar üzrə araşdırılmasıdır"* (Xəlilov, 2015). Bu baxımdan dilin leksik sisteminin də bütöv və tam şəkildə öyrənilməsi, hərtərəfli təsvir olunması və beləliklə, leksik sistem haqqında geniş təsəvvür əldə edilməsində bu dil vahidlərinin formalaşmasında xüsusi rol oynayan ayrı-ayrı semantikalı leksik vahidlərə görə qruplaşdırılaraq tədqiqata cəlb olunması daha faydalıdır. Dilin leksik sistemində özünəməxsus mövqeyi olan və floranı əks etdirən fitonimlər bəşər tarixinin yaranması və inkişaf etməsi ilə üzvi surətdə bağlıdır. *"Yer üzünün florası çox müxtəlif, zəngin və rəngarəngdir. Araşdırmalara görə yer kürəsində təxminən 500 min növ bitki yayılmışdır"* (Qasımova, 2011). Fitonimlərə XIII əsrdən etibarən müxtəlif elmi mənbələrdə rast gəlinir. Qafqazadakı bitki növlərinin 64%-i, Avropadakı bitkilərin isə 24%-i Azərbaycan ərazisində bitir (Məmmədova, 2013). Azərbaycan dilinin leksik qatının böyük bir hissəsini bitki adları təşkil edir. Azərbaycan çox əlverişli coğrafi mühitdə yerləşir. Dünyada olan 11 iqlim qurşağından 9-nun Azərbaycanda olması vətənimizin florasının zənginliyindən xəbər verir. Coğrafiyanın belə rəngarəngliyi dilimizdəki bitki adlarının çoxluğunu şərtləndirən əsas nüanslardan sayılır (Qədimova, 2018).

Müstəqillik illəri uşaq ədəbiyyatındakı fitonimlərin bir qismini mürəkkəb quruluşlu leksik vahidlər təşkil edir. Məsələn:

Günəş *günəbaxanın*
Qəlbində eşq oyadır
Günəşə çatsın deyə
Günəbaxan boy atır (Göyərçin, 2019: 40);
Bənzəsəm də *kəkotuya,*
Elə bilmə *kəkotuyam*
Neçə dərdin dərmanıyam
Belə dedi *qaraqanıq.*
Çayımızı şox içənin
Damarında qara qanıq (Göyərçin, 2019: 41);
Növbəti nümunəyə nəzər salaq:
Hardan almısan,
İnciçiçəyi,
Bu qədər gözəl
İncə ləçəyi? (Göyərçin, 2019: 48);
Göylərdən yer üzünə
Qarğıdalı yağırdı. (Göyərçin, 2019: 63);
Gül rənginə
Bürünübdür
Gülənarlıq (Göyərçin, 2019);
Qızılgül qoxusu gələn havadan adam bihuş olardı (Göyərçin, 2019: 34) və s.

Qızılgül – dekorativ çiçək yetişdirmədə gülçiçəklilər fəsiləsinin itburnu cinsinə aid mədəni bitki növlərinin qəbul olunmuş adıdır. Qızılgülün kök sistemi milvaridir və torpağın 5m dərinliyinə kimi işləyir. Çoxgövdəli olmaqla, budaqlıdır. 1,5–2 m hündürlükdə koldur, yaşıl və ya qırmızı-yaşıl tikanlı gövdəsi vardır. Yarpaqları gövdə üzərində növbə ilə yerləşir. İri kolunda 800-1000 ədəd çiçək əmələ gəlməklə, çiçəyində 60-120 ləçək olur.

Bu çiçəyin adı xarıbülbüldür, yalnız biz tərəflərdə bitir (Göyərçin, 2019: 79). Azərbaycanda el arasında Xarıbülbül adlanan bitki latınca *ophrys caucasica* və ya *ophrys mammosa* adlanır, çox

güman ki, ofris bitkisinin bütün növləri xalq arasında bu adla adlanır. Növün statusu "Nəsli kəsilmək təhlükəsində olanlar" kateqoriyasına aiddir. Xalq arasındakı inanca görə bu çiçək Şuşadan başqa heç bir torpaqda, məkanda bitmir.

Nəticə

Müstəqillik illəri uşaq ədəbiyyatında elə bitki adlarından istifadə edilir ki, müəllif bu fitonimləri işlətməklə bəhs etdiyi bitkinin məişətdə, boyaqçılıqda nə kimi rolu olması barəsində xəbər verir.

"....bu bitki *əspərək* adlanır, ta qədimdən sarı rəngi almaq üçün ondan istifadə olunur" (Səmədova, 70). "Qoz qabığı qəhvəyi çalarlar verir" (Göyərçin, 2019: 70).

Ədəbiyyat

1. Axundov, A. (1955). Uşaqlar üçün yazılmış əsərlərdə dil məsələsi. *"Azərbaycan gəncləri" qəzeti*, 8 iyun.
2. Xəlilov, B. (2015). *Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası*. Zərdabi LTD nəşriyyatı.
3. *"Göyərçin" uşaq jurnalı* (2019). II buraxılış. "Aspoliqraf LTD" nəşriyyatı.
4. Qasımova, Z. (2011). *Müasir ingilis və Azərbaycan dillərində bitki adlarının struktur-funksional təhlili*. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dissertasiyası avtoreferatı.
5. Qədimova, A. (2018). *Azərbaycan və rus dillərində fitonimlərin tədqiqi (söz yaradıcılığı və frazeolojı vahidlər əsasında)*. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dissertasiyası avtoreferatı.
6. Məmmədova, G. (2013). *Fransız və Azərbaycan dillərində bitki adlarının linqvistik təhlili*. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dissertasiyası avtoreferatı.
7. Mirzəyeva, G. Müstəqillik dövrü Azərbaycan şeirinin dil və üslub xüsusiyyətləri. Fil. ü.fəl.d.
8. http://www.diledebiyat.net/cocuk-edebiyati/dil-gelisiminde-cocuk-kitaplarinin-rolu
9. https://azerdict.com/az/izahli-luget/virtual

Daxil oldu: 14.09.2024
Baxışa göndərildi: 28.09.2024
Təsdiq edildi: 31.10.2024
Çap olundu: 30.11.2024

https://doi.org/10.36719/2789-6919/39/53-56

Tofiq Seyidov
Naxçıvan Dövlət Universiteti
tofiqseydov1959@gmail.com
https://orcid.org/0009-0009-4513-5922
Elza Fərzəliyeva
Naxçıvan Dövlət Universiteti
elizamammadova70@gmail.com
https://orcid.org/0009-0006-5853-6061

“Avesta”dan qaynaqlanan Azərbaycan xalq teatrı

Xülasə

“Avesta”nın “Yasna”, “Qat”, “Yəşt” bəhslərində tamaşa xarakterli səhnəciklər istənilən qədər mövcuddur. Bu səhnəciklər əsasən mərasim ayinləri keçirilərkən zərdüştlük ilahilərinin şərəfinə ifa edilən akapello-xorla təqdim olunan fikirlər vəziyyətlərə uyğun mifoloji süjetli səhnələrlə təqdim olunurdu. Bununla yanaşı kitabın qeyd olunan hissələrinin müəyyən ahəng, intonasya və avazla oxunduğu vəziyyətlərdə tamaşa ünsürlərinin olduğu nəzərə çarparaq dərəcədə özünü təsdiqləyir. Bu deyilənə ən bariz nümunə isə müqəddəs kitabın əsası sayılan “Qat”ların bir aktyorun teatrı formasında birinci şəxsin dilindən improvizə edilərək avazla təqdim olunmasını göstərmək olar.

“Qat”lar oxunarkən bu bədii materialdakı dialoq, xor, mahnı, rəqs, obraza daxil olmaq kimi ifa vasitələri birləşərək burada dramatik yaradıcılığın mövcudluğunu var edirdi. Əsasını dramatik yaradıcılıq təşkil edən teatr sənəti də rəssamlıq, musiqi, vokal, rəqqaslıq və bədii ədəbiyyatın bir-biri ilə qarşılıqlı sintezindən yarandığı bizə məlumdur.

Zərdüştlük dininə aid təşkil olunan mərasimlərdə ayinlərin icrası zamanı mim və rəqslərdən istifadə edilərək “Avesta”dan müqəddəs mahnılar oxunur və maqlar bədii ifadə vasitələri ilə yaratdıqları mifoloji qəhrəman obrazlarını böyük ifaçılıq məharəti ilə təqdim edirdlər. İfaçı maqlar (kahinlər) nəinki mətni, mahnını, vokalı və xoreqrafiyanı yaxşı bilməli, həm də parçanın ideyasını açaraq sənətkarlıqla tamaşaçılara çatdırmağı bacarmalıdır. Bu bacarıqlarsa teatr səhnədə aktyordan tələb olunanlarla eyniyyət təşkil edir.

Açar sözlər: *Azərbaycan, xalq teatrı, Avesta, zərdüşt, xalq oyunları, teatr tamaşa*

Tofig Seyidov
Nakhchivan State University
tofiqseydov1959@gmail.com
https://orcid.org/0009-0009-4513-5922
Elsa Farzaliyeva
Nakhchivan State University
elizamammadova70@gmail.com
https://orcid.org/0009-0006-5853-6061

Azerbaijani Folk Theater Originating From “Avesta”

Abstract

In "Yasna," "Gat," and "Yasht" stories of "Avesta," there are any number of theatrical scenes. These scenes were mainly presented with a cappella chorus performed in honor of Zoroastrian hymns during ceremonial rites and presented with scenes with mythological subjects appropriate to the situation. At the same time, in situations where the mentioned parts of the book are read with certain harmony, intonation, and tone, it is evident that there are elements of a performance. The most obvious example of this is the presentation of the "Qats," which are considered the basis of the holy book, in the form of an actor's theater, improvising from the language of the first person.

When "Gats" were read, the means of performance, such as dialogue, choir, song, and dance, entering into the image of this artistic material, were combined and created the existence of dramatic creativity here. It is known to us that theater art, which is based on dramatic creativity, is created by mutual synthesis of painting, music, singing, dancing, and fiction. In the ceremonies organized for the Zoroastrian religion, sacred songs from the Avesta were sung using mimes and dances during the rites, and the Magians presented the mythological hero images they created with great artistic skill. Performer mags (priests) should not only know the text, song, wakal, and choreography well, but also should be able to reveal the idea of the piece and convey it to the audience with skill. These skills are the same as those required of an actor on the theater stage.

Keywords: *Azerbaijan, folk theater, Avesta, Zarathustra, folk games, theatrical performance*

Giriş

Azərbaycanla qədim şərq xalqlarının mədəniyyətləri arasında cox yaxın şəriklik əlaqələri mövcud olmuşdur. Bu kultlardan qaynaqlanan Azərbaycan xalq teatrının kökləri ilə bağlı bəzi maddi mədəniyyət abidələrinin əlaqələrinə diqqət yetirdikdə görərik ki, bədii, fəlsəfi təfəkkürün qədim nümunələrindən biri kimi tanınan “Avesta” xalq oyunları və teatr tamaşa ünsürləri ilə çox zəngin olmuşdur. Şərq xalqları idrakının ortaq məhsulu olan bu abidə Azərbaycan xalq teatrının və meydan oyunlarının yaranıb formalaşmasında mühüm rol oynamışdır.

Ritualların keçirilmə ərəfəsində od ətrafında dayanıb dua oxuyan maqlar üzərlərinə qədər sallanan qulaqlı papaqlar geyirdilər. Papağın hər iki ucu yanaqlardan aşağı düşərək, dodaqların üstünü də örtürdü. Bunlar bir növ qədim Yunan teatr tamaşaları zamanı istfadə olunan masqaları xatırladır. Maqlar bu vəziyyətdə uzun zamana qədər od qarşısında dayanıb dua oxuyurlar. Bu proses qurbankəsmə və hər gün oda qulluqetmə zamanı icra edilirdi. Bu ayinlərdə iştrak edən ifaçı maqlar təbiidir ki, aydın səsə, danışmaq və oxumaq hünərinə malik olmasaydılar, onlar saatlarla kütlə qarşısında çıxış edə bilməzdilər. Doğrudan da bu cür çətin şəraitdə ifaçılıq böyük ustalığa malik aktyorluq məharəti tələb edirdi. Bundan başqa, atəşgahlarda maqların söylədikləri hadisələri xüsusi qabiliyyətə malik adamlar pantomim hərəkətlər və rəqs edərək ziyarətgaha gələn zəvvarlar qarşısında çıxış edirdilər (Talıbzadə, 2008: 55).

Tədqiqat

Ayinlərin icrası prosesində maqların tamaşa ənənələrinin inkişafında rolu böyük olurdu. Onlar öz ifaları ilə “Avesta”dakı himnlərini şərh edir, xeyirin, gözəl fikrin, haqqın təntənəsinə çalışırdılar. Maqların məqsədi mahnı və rəqsin, xorun, natiqin real xarakterlə müxtəlif vasitələrlə tamaşaçılara gözəl fikirlər aşılamaqdan ibarət olurdu. Ümumiyyətlə, “Avesta”nın məntiqi mənası insanda yüksək əxlaqi keyfiyyətlər aşılamaq, vətən və xalq üçün faydalı olmaq kimi mühüm bir fikri ifadə edir. Maqlarsa ondan gələn materialları öz istedad və bədii yaradıcılıqları ilə tamaşaçılara yüksək əxlaqi etik normalarla təqdim etməyə çalışırdılar.

Zərdüştlüyün müqəddəs kitabında deyilirdi ki, babalarımız öz rəqibləri ilə mübarizədə iki növ silah tanıyırdılar. Onlardan biri söz, digəri isə işlə hərəkət idi. Maqlar sözlərə həyat verərək “Avesta”nın müxtəlif problemlərindən saatlarla bəhs edib tamaşaçıları həyat, məişət məsələləri ilə tanış edir, onları təmizliyə, yüksək etik münasibətlərlə silahlanmağa çağırırdılar. Səhnədə mövcud olan hər şeyə həyatı teatr sənətində aktyor verdiyi kimi, mərasim oyunları keçirilən zaman bütün işləri maqlar məharətlə natiqlik, mahnı oxuma, mim və xoreoqrafiya sənətilə təqdim edirdilər.

Burada maqların məqsədi mahnının, rəqsin, bəlağətli nitqin, mim hərəkətlər sayəsində real xarakterli səhnələr vasitəsilə tamasaçılara gözəl fikirlər aşlamaqdan ibarət idi. Aparılan rituallar zamanı onlar xeyirlə şərin, ölümlə həyatın, işıqla qaranlığın mahiyyətindən bəhs edir və xeyrin, gözəl fikrin, haqqın təntənə etməsinə öz bacarıqları ilə çatdırmağa çalışırdılar (www.kitabxana.net “Avesta” parçalar elektron kitab №03 (48), 2016: 78).

“Avesta” mətnlərində qoyulan müxtəlif problemlərdən bəhs edən maqlar tamaşaçıları həyat, məişət məsələləri ilə tanışlığa, onları təmizliyə, yüksək etik münasibətlərlə silahlandırmağa səsləməni də mətn, musiqi, mim, xoreoqrafiya vasitəsi ilə həyata keçirirdilər. Bu vəziyyətlərin təqdimində isə maqlar sanki bir növ aktyor kimi çıxış edirlər (www.kitabxana.net “Avesta” seçilmiş himnlər, 2017: 126).

Təbii ki, bu cür teatr ünsürləri ilə zəngin olan "Avesta" mərasim ayinlərinin keçirilməsi zamanı yaşanan teatrallıq Azərbaycan xalq teatrının formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. "Avesta" dövründə bayramların kecrilməsi ilə əlaqədar olan simvolik xarakterli tamaşalar daha çox əhəmiyyətli idi. Ancaq şənliklərin keçirilməsi üçün o dövrdə istifadə mənbələri az olduğundan əsasən müqəddəs kitabda xüsusi bəhs ayrılan əkinçilik və heyvandarlıq bəhslərindən istfadə olunurdu. Burada insana yemək, geymək verən iribuynuzlu mallar və eləcə də qoyunlar, quzular, keçilər tərif edilir, həyat və məişətdə onların rolu təbliğ olunurdu. Azərbaycan xalq oyunlarından "Sayaçı" tipli "Qurd və qoyun", "Kosa gəlin", "Baharın qarşılanması" kimi tamaşaları "Avesta"dakı maldarlıq ideyalarını tərənnümündən yarandığı artıq çoxdan elm aləmində araşdırılaraq öz təsdiqini tapmışdır (Dadaşzadə, 1985: 97).

"Sayacı" tamaşaları bahar münasibəti ilə maldarlıq kultunun şərəfinə təşkil olunurdu və tamaşanın mənşəyi də məhz onunla əlaqələndirilirdi. "Sayaçı" mövsüm tamaşası bütünlüklə bədahətçiliyə əsaslanırdı və bu kultun mənşəyi isə, təbii ki, "Avesta"dan gəlirdi. "Sayaçı" tamaşalarını təşkil edənlər qapı-qapı gəzərək nümayiş zamanı qoyun-keçi dərisinə girir, bəziləri isə züllə, yaxud da saçaqlı qoyun dərisindən çoban papağı geyir və bəzən isə keçi maskası taxırdılar. Onlar müxtəlif vəziyyətlərə uyğun, məzəli xarakterli rəqslər edir, maldarlıqla məşğul olanları tərif edirdilər.

"Qurd və qoyun" adlandırılan belə tamaşalardan biri maldarlıq həyatından bəhs edən mərasim oyununda qurd qoyunu parçalamaq üçün onunla sərt danışır və bəhanə axtarır. Tamaşada iştrak edən oyunçular qurd və qoyun cildində çıxış edirdilər. Nəzmlə söylənilən bu oyunda qurd yırtıcı, qoyun isə balalarının dərdini çəkən mehriban və günahsız təbiətli olurdu. Gərgin konfliktlə yaşanan tamaşa sonda ədalətin təntənəsi ilə başa çatırdı.

"Kosa gəlin" oyununda fəsillərin mübarizəsi fonunda ailə-məişət ideyaları təblığ edilir. Bu tamaşanın mövzusu çox geniş və əhatəlidir. Burda da əsas kosa, keçi, yalançı pəhləvan kimi əsas personajlarla yanaşı köməkçi obrazlar da mövcüd olurdu. Orada formalaşan oyun-tamaşalar uzun bir həyat yolu yaşayaraq müasir dövrümüzə qədər gəlib çatmışdır (Aslanov, 1984: 156).

Zərdüştlük dövrünün qədim Azərbaycanda tamaşa ünsürlərini özündə birləşdirən mərasim tamaşalarından biri də yenə kökünü "Avesta"dan götürən "Baharın qarşılanması" oyunu xüsusi diqqət cəlb edir. Əski mənbələrin birində deyilirdi ki, Baharın qarşılanma bayramı Zərdüştdən cox əvvəl var olmuş və necə əsrlər keçsə də, əzəmətini saxlayıb "Avesta"yadək gəlib çıxarmışdı.

Ümumilikdə bütün Zərdüşt mərasim oyunlarının həyata keçrilməsində oddan istifadə edilərək onun müqəddəsliyini qoruyub saxlamağa çalışırdılar. Çünki, odun vəhşilərdən qorunmaq və həyat şəraitinin yüngüllüyünü təmin etmək üçün əhəmiyyəti də çox böyük idi. Müasir dövrdə yalnız Azərbaycanda keçirilən Novruz bayramı keçirmək üçün od ətrafında insanların toplaşması və kosanın, keçəlin, bahar qızının bu şənlikdə mövcudluğu bu gün də davam etməkdədir (Allahverdiyev, 1978: 97).

Kosa, keçəl meydan tamaşalarından da Azarbaycanın milli xalq teatrının özəyi saılan Qaravəlli xalq oyunları yaranmağa başladı. Qaravəlli tamaşalarında musiqi, rəqs, mahnı, söz, lirik parçalar, kinayəli gülüş, tənqid, mübaliğə yolu ilə ələ salmaq kimi xüsusiyyətlərlə bərabər, şərtilik, lokaniklik və nikbinlik üzvi şəkildə birləşmişdir. Əsası "Avesta"dan qaynaqlanan mövzular sonralar mövzuları şifahi xalq ədəbiyyatının nağıl, lətifə, məzəli hekayə və əfsanələrindən götürməyə başladı. Bu janrlarda daim obraz kimi iştirak edən kosa, ulaq üstündə əyləşib – "Qaravəlli" gəldi - deyə camaatı tamaşaya baxmağa dəvət edirdi. Mahir ifaçı olan kosa həm də tamaşanın təşkilatçısı idi. Qara zurna və nağaranın ucadan səslənməsi tamaşaçıların toplanması üçün vasitə olurdu.

Qaravəllilərdə aktyor ifaçılığı, aktyorun hadisələrə münasibəti tamaşanın satirik təbiətini daha da qüvvətləndirirdi. Bu cür tamaşalarında aktyorlar tez-tez görkəmini dəyişir, müxtəlif heyvan cildinə girirdilər ki, tamaşanın maraq dairəsini daha da genişləndirsin. "Qaravəlli" meydan tamaşalarında oyunçular ən çox kosa, keçi, qoyun, buğa, qurd və keçəl maskalarından istifadə edərək obrazları dəyişdirirdilər (Allahverdiyev, 1976: 174).

Həmişə tənqid hədəfində olan xəsis və tamahkar obrazları Qaravəlli tamaşalarının əsas personajlarından olurdu. Azərbaycan dramaturgiyasının banisi M.F.Axundzadə özünün məhşur "Hacı Qara" komediyasını "Qaravəlli" xalq tamaşası olan "Xəsis"dən götürmüşdür. S.S.Axundov isə "Tamahkar" komediyasını yazarkən əsasən "Tamahkar" xalq oyun tamaşasının motivlərindən isti-

fadə etmişdir. Deməli, klassik dramaturgiyamızın yaranışı da öz köklərini Avestadan yaranan xalq oyun tamaşaları əsasında formalaşmağa başlamışdır.

Nəticə

Xalqımızın çox qədim zamanlardan bəri həvəslə oynadığı Qaravəlli oyun tamaşalarında teatrla bağlı geniş yaradıcılıq imkanları mövcuddur ki, bunlar da müasir Azərbaycan və dünya teatrlarının inkişafına yaxından köməklik göstərə bilər. Komediya və satira üzərində qurulan Qaravəlli tamaşalarında əsasən daxili çürüklük, yaltaqlıq, eybəcərlik, müftəxorluq, yenilık əleyhinə qarşı çıxma, ictimai təbəqələşmə tənqid olunaraq gülüş və rişxənd hədəfinə çevrilirdi. Əsas personajları Kosa, Keçəl və Bahar qızı olan Qaravəlli oyun tamaşalarında gülüşün də, satiranın da nəcib məqsədləri vardı. Çünki bu mənada gülüş və rişxənd inkar edilir, əvəzində gözəllik tərənnüm edilərək ön plana çəkilirdi. Çox-çox qədim dövrlərdə yaranan bu cür Qaravəlli oyun tamaşaları 16-cı əsrdə Avropada meydana gələn dell'arte komediyaları ilə eyniyyət təşkil edirdi. Dell'arte komediyalarındakı kimi qaravəlli tamaşalarının personajları da məxsusi geyimlərdən, masqa və pariklərdən istifadə edirdilər. Kosa başına keçi buynuzu taxır və uzun saqqal qoyur, Keçəl isə başına qoyun dərisindən parik qoyub qarnını şişirdərdi. Hər iki obraz ala-bəzək paltar geyərdilər. Bahar qızı isə üzərində bahar rəmzləri olan don geyər və başına çiçəklərdən hörülmüş çələng qoyardı.

"Avesta"dan öz qaynaqlarını götürən Azərbaycan xalq oyun tamaşaları olan Qaravəlli oyun tamaşaları bu gün də müasir baxışla münasibət göstərilərək çağdaş teatrımızın inkişafında istinad mənbəyi kimi istifadə olunur. Əsasən Novruz bayramı meydan və teatr tamaşalarında o qaynaqlardan istifadə olunaraq yeni səpkidə tamaşalar hazırlanır. İndi də o cür hazırlanan tamaşalar müasir tamaşaçının maraq dairəsindədir və sevilərək baxılan tamaşalara çevrilməkdə davam edir.

Ədəbiyyat

1. Allahverdiyev, M. (1978). *Azərbaycan xalq teatrının tarixi*.
2. Allahverdiyev, M. (1976). *Qaravəlli tamaşaları*.
3. Aslanov, E. (1984). *El-oba oyunu xalq tamaşası*.
4. Dadaşzadə, M. (1985). *Azərbaycan xalqının orta əsr mənəvi mədəniyyəti*.
5. Qasımov, Ə. (2016). *Naxçıvan teatrında tərcümə əsərlərinin tamaşaları*.
6. Talıbzadə, A. (2008). *Şərq teatr tarixi*.
7. www.kitabxana.net "Avesta" parçalar elektron kitab №03 (48- 2016).
8. www.kitabxana.net "Avesta" seçilmiş himnlər, (2017).

Daxil oldu: 08.09.2024
Baxışa göndərildi: 17.09.2024
Təsdiq edildi: 25.10.2024
Çap olundu: 30.11.2024

Elmi Tədqiqat Beynəlxalq Elmi Jurnal. 2024 / Cild: 4 Sayı: 11 / 57-60
Scientific Research International Scientific Journal. 2024 / Volume: 4 Issue: 11 / 57-60 e-ISSN: 2789-6919

https://doi.org/10.36719/2789-6919/39/57-60

Samirə Rzayeva
Sumqayıt Dövlət Universiteti
doktorant
samira.rzayeva@sdu.edu.az

Leksik və semantik perspektivdən emosiya anlayışı: ingilis və Azərbaycan dillərində

Xülasə

Bu məqalədə ingilis və Azərbaycan dillərində emosiyaların leksik və semantik aspektləri təhlil edilmişdir. Emosional ifadələrin hər iki dildə fərqli xüsusiyyətlərə malik olduğu göstərilmişdir. İngilis dilində sinonimlərin və frazaların çoxluğu, emosiyaların ifadə zənginliyini artırır. Azərbaycan dilində isə emosional sözlər daha dərin və mədəni kontekstlə bağlı olur. Mədəniyyətin emosiyaların ifadəsinə təsiri də təhlil edilmişdir. İngilis dilində emosiyalar daha çox fərdi təcrübə kimi təqdim edilir, Azərbaycan dilində isə kollektiv təcrübə və sosial dəyərlərlə əlaqələndirilir. Nəticə etibarilə, hər iki dildə emosiyaların ifadəsi müxtəlif dil strukturuna və mədəni dəyərlərə əsaslanır.

Açar sözlər: *emosiyalar, leksik analiz, semantik analiz, ingilis dili, azərbaycan dili, mədəniyyət, dil strukturu*

Samira Rzayeva
Sumgait State University
PhD student
samira.rzayeva@sdu.edu.az

The concept of emotion from a lexical and semantic perspective: in English and Azerbaijani languages

Abstract

This article analyzes the lexical and semantic aspects of emotions in English and Azerbaijani languages. The study reveals distinct features of emotional expressions in both languages. In English, the abundance of synonyms and phrases enhances the richness of emotional expression, while in Azerbaijani, emotional words are more profound and culturally contextual. The impact of culture on the expression of emotions was also examined. Emotions in English tend to be represented as individual experiences, whereas in Azerbaijani, they are more connected to collective experiences and social values. Consequently, the expression of emotions in both languages is shaped by differing linguistic structures and cultural norms.

Keywords: *emotions, lexical analysis, semantic analysis, English language, Azerbaijani language, culture, language structure*

Giriş

Emosiyalar dilin ən dərin və mürəkkəb sahələrindən biridir. İnsan təcrübəsinin müxtəlif aspektlərini əks etdirən emosiyalar, yalnız şəxsi hissləri və təcrübələri deyil, həm də cəmiyyətin kollektiv hisslərini ifadə edir. Dil, bu emosiyaların ifadə edilməsi və paylaşılması üçün ən vacib vasitədir.

Hər iki dil – ingilis və Azərbaycan dili – emosiyaların ifadə olunmasında özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir. Bu məqalə, emosiyaların leksik və semantik təhlilini həyata keçirərək, onların bu dillərdə necə ifadə olunduğunu, sosial və mədəni fərqlilikləri və dilin struktural xüsusiyyətlərini incələyəcəkdir.

Emosiyaların təhlili, yalnız sözlərin mənasını anlamaqla bitmir. Leksik və semantik təhlil, emosiyaların anlamının və onların dil içindəki strukturlarının necə dəyişdiyini, sözlərin müxtəlif kon

tekstlərdə necə işləndiyini də nəzərə alır. Dilin bu aspektində, mədəniyyət və sosial normativlər də vacib rol oynayır, çünki emosiyalar, yalnız fərdi hisslər deyil, eyni zamanda sosial əlaqələrin və kollektiv təcrübələrin əks olunmasıdır.

Tədqiqat

Leksik perspektivdən emosiyalar. Leksik analiz, sözlərin mənalarını, xüsusiyyətlərini və istifadə sahələrini öyrənmək məqsədini güdür (Goddard, 2003). Emosional sözlər yalnız sadə duyğuları ifadə etməklə qalmır, həm də insanların sosial və mədəni təcrübələrini, dəyərlərini əks etdirir. Leksik baxımdan emosiyalar, təcrübənin müxtəlif mərhələlərini, dərinliklərini və istiqamətlərini göstərir.

İngilis dilində emosional leksikon. İngilis dilində emosiyalar, müsbət və mənfi hisslər arasında fərqli nüanslarla təmsil olunur. Hər bir emosiyanın daha konkret və xüsusi sinonimləri vardır. Məsələn: *Joy (sevinc)* və *happiness (xoşbəxtlik)* arasında semantik fərq mövcuddur. "*Joy*" daha çox qısa müddətli, anlıq bir sevinc hissini əks etdirir, "*happiness*" isə daha uzunmüddətli və davamlı bir hissi təmsil edir.

Fear (qorxu) və *anxiety (narahatlıq)* – bu iki söz, hər nə qədər bir-birinə yaxın olsa da, fərqli səviyyə və intensitetdə qorxu hissini təmsil edir. "*Fear*" ani və təcili bir qorxuya işarə edərkən, "*anxiety*" daha uzunmüddətli və davamlı bir narahatlıq vəziyyətini ifadə edir.

Bundan əlavə, ingilis dilində emosiyalar tez-tez tərkibdə istifadə olunur. Məsələn, *"to feel overwhelmed" (boğulmuş hiss etmək)* və *"to be in a state of euphoria" (eiforiya vəziyyətində olmaq)* kimi ifadələr, daha kompleks emosional vəziyyətləri təsvir edir (Kövecses, 2000).

Azərbaycan dilində emosional leksikon. Azərbaycan dilində də emosiyalar, eyni şəkildə, müsbət və mənfi duyğulara bölünür. Lakin Azərbaycan dilindəki emosional sözlər, çox vaxt birbaşa təcrübə və həyat hadisələri ilə əlaqəlidir:

Sevinc – ümumilikdə, gözəl bir hadisə ilə bağlı duyğular, amma həm də uzunmüddətli xoşbəxtlik hissini də əks etdirə bilər. "*Şadlıq*" sözü daha çox sosial bir hadisəni və kollektiv sevinc halını ifadə edir.

Kədər – ingilis dilindəki "*sadness*" (*kədər*) sözü ilə eyni mənanı daşısa da, bu, həm də sosial və mədəni bir fenomen kimi daha geniş şəkildə işlənir. Məsələn, "*kədərli olmaq*" bəzən kollektiv, sosial bir hadisə ilə əlaqələndirilə bilər.

Azərbaycan dilində emosional ifadələr çox vaxt birbaşa sosial və mədəni dəyərlərlə əlaqəlidir (İsmayılova, 2010). Məsələn, "*qəzəb*" sözü yalnız fərdi bir hiss deyil, həm də sosial ədalətsizlik və ya qeyri-bərabərlik qarşısında yaranan kollektiv bir hissi əks etdirə bilər.

Semantik perspektivdən emosiyalar. Semantik analiz, sözlərin daha geniş mənalarını və əlaqələrini öyrənir. Emosional sözlər yalnız müəyyən duyğuları təmsil etməklə qalmır, həm də bu duyğuların mədəni, sosial və psixoloji kontekstlərini əks etdirir (Sapir, 1921). Emosiyalar həmçinin çoxsaylı sinonim və tərkiblərlə təmsil olunur, bu da onların semantik zənginliyini göstərir.

İngilis dilində semantik təhlil. İngilis dilində emosiyalar tez-tez həm fərdi, həm də sosial səviyyədə müxtəlif mənalar alır. Məsələn: *Anger (qəzəb)* çox vaxt şəxsi bir təcrübə kimi təqdim olunsa da, sosial kontekstdə, ədalətsizlik və haqsızlıq qarşısında yaranan kollektiv bir hissi də əks etdirə bilər. *Love (sevgi)* həm fiziki, həm də emosional səviyyədə müxtəlif mənalar daşıyır. Sevgi yalnız romantik hisslər deyil, eyni zamanda, dostluq, ailə bağları və cəmiyyətlə əlaqələr şəklində də istifadə olunur (Ekman, 1992).

Bu, ingilis dilindəki emosional ifadələrin mürəkkəbliyini və semantik müxtəlifliyini göstərir.

Azərbaycan dilində semantik təhlil. Azərbaycan dilində də emosiyalar daha geniş bir semantik kontekstdə işlədilir. Məsələn: *Kədər* - sadəcə təbii bir hiss olaraq deyil, həm də bir mədəniyyətin və tarixən yaşanan travmaların nəticəsi olaraq təqdim edilir (Vəliyev, 2007). "*Kədər*" Azərbaycan ədəbiyyatında və mədəniyyətində dərin bir yeri olan emosional vəziyyətdir.

Emosiyalar və Mədəniyyət. Mədəniyyət, emosiyaların ifadə olunmasında vacib rol oynayır (Wierzbicka, 1999). Hər iki dil, emosiyaların yalnız fərdi hisslər deyil, eyni zamanda mədəni və sosial normativlərə bağlı olduğunu göstərir. Məsələn, Azərbaycan mədəniyyətində emosional ifadələr daha çox sosial əlaqələr və kollektiv təcrübələrlə əlaqəlidir (İsmayılova, 2010). Azərbaycan ədəbiyyatında və musiqisində kədər və sevgi kimi emosiyalar çox daha dərin şəkildə işlənir.

İngilis dilində isə emosiyalar daha çox fərdi təcrübə olaraq təqdim olunur. İngilis cəmiyyətində emosional ifadələr daha çox şəxsiyyətin özünü təmsil etməsi ilə bağlıdır və kollektiv emosiyalar daha az vurğulanır.

Fear — "She could hardly breathe from the fear."
Sadness — "The sadness in her eyes was unbearable."
Love — "His love for her was evident in every gesture."
Qəzəb — "Onun qəzəbi məni qorxutdu."
Sevinc — "Sevincini bölüşmək üçün dostlarını çağırdı."
Kədər — "Kədərli idi, amma bir söz demədi."

Bu nümunələr emosiyaların dilin fərqli sahələrində necə ifadə olunduğunu və bu ifadələrin mədəniyyətə necə bağlı olduğunu göstərir.

Emosiyaların leksik və semantik analizi, dilin psixoloji, sosial və mədəni aspektlərini dərinliklə öyrənməyə imkan verir. İngilis və Azərbaycan dillərində emosional ifadələr bir çox cəhətdən oxşar olsa da, hər iki dilin özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır:

Dil strukturunda fərqlər: İngilis dilində emosional sözlər geniş sinonim və frazalardan ibarətdir, bu da ifadələrin zənginliyini təmin edir. Məsələn, *"joy", "happiness", "delight", "bliss"* kimi müxtəlif sinonimlər emosiyanın müxtəlif intensivliyini göstərir. Azərbaycan dilində isə emosional ifadələr daha çox konkret və dərin mənalı sözlər üzərində qurulur. Məsələn, *"sevinc"* və *"şadlıq"* hər nə qədər oxşar mənaya malik olsalar da, sosial və kontekstual fərqliliklər göstərir.

Mədəniyyət və sosial normativlər: İngilis dilində emosiyaların ifadəsi daha çox fərdi təcrübəyə əsaslanır. İnsanların şəxsi hissləri və təcrübələri ön plana çıxarılır. Azərbaycan dilində isə emosional ifadələr kollektiv təcrübələr və sosial dəyərlərlə sıx bağlıdır. Məsələn, Azərbaycan ədəbiyyatında "*kədər*" və "*qəzəb*" kimi emosiyalar çox vaxt milli tarix və mədəni hadisələrlə əlaqəli təqdim edilir.

Psixoloji yanaşma: İngilis dilində emosiyalar tez-tez psixoloji tədqiqatlarda ayrı-ayrı fərdlərin təcrübələri üzərində analiz edilir. Məsələn, *"depression" (depressiya), "anxiety" (narahatlıq)* kimi emosional vəziyyətlər fərdi psixoloji problemlərlə əlaqələndirilir. Azərbaycan dilində isə emosiyalar, xüsusilə "*kədər*" və "*sevgi*", daha çox sosial bağlar və ailə münasibətləri çərçivəsində təhlil olunur.

Ədəbiyyat və sənət: Hər iki dildə ədəbiyyat və sənət nümunələri emosiyaların ifadəsi üçün zəngin bir mənbədir. İngilis poeziyasında romantik və fərdi hisslərə çox yer verilir, məsələn, William Wordsworth-un təbiət və sevgi mövzusundakı şeirləri. Azərbaycan ədəbiyyatında isə emosiyaların kollektivi, məsələn, Nizami Gəncəvinin "Leyli və Məcnun" əsərindəki sevgi və ayrılıq hissləri ilə təmsil olunur.

Nəticə

Bu məqalədə ingilis və Azərbaycan dillərində emosiyaların leksik və semantik aspektləri təhlil edildi. Əsas nəticələr aşağıdakılardır:

Dil ifadələrinin zənginliyi: Hər iki dil, emosiyaların ifadəsi üçün geniş leksik fonda malikdir. Lakin ingilis dilində sinonimlər və frazalar çox müxtəlif olduğu halda, Azərbaycan dilində emosional ifadələr daha dərin, sosial kontekstlə bağlıdır.

Mədəniyyətin rolu: Mədəniyyət, emosiyaların ifadəsi və qavranılması üzərində böyük təsir göstərir. Azərbaycan mədəniyyətində emosiyalar daha çox kollektiv və sosial hadisələrlə əlaqəli olduğu halda, ingilis mədəniyyətində fərdi emosional təcrübələr daha çox vurğulanır.

Dillərin psixoloji təsiri: Hər iki dilin emosional ifadələri, dil daşıyıcılarının psixoloji vəziyyətinə də təsir göstərir. Azərbaycan dilində kollektiv emosiyalar insanlarda daha çox empatiya və sosial bağlılıq hissi yaradır, ingilis dilində isə fərdi emosiyalar şəxsi inkişaf və fərdi təcrübələrə fokuslanır.

Ədəbiyyat

1. İsmayılova, S. (2010). *Azərbaycan dilində emosional leksikonun təhlili*. Bakı Universiteti Nəşriyyatı.
2. Vəliyev, Ə. (2007). *Azərbaycan dilində mədəniyyət və dil münasibətləri*. Nurlan Nəşriyyatı.
3. Ekman, P. (1992). An Argument for Basic Emotions. *Cognition & Emotion*, 6(3), 169-200.
4. Goddard, C. (2003). *Cross-linguistic Semantics*. John Benjamins Publishing.
5. Kövecses, Z. (2000). *Metaphor and Emotion: Language, Culture, and Body in Human Feeling.* Cambridge University Press.
6. Sapir, E. (1921). *Language: An Introduction to the Study of Speech.* Harcourt, Brace & Company.
7. Wierzbicka, A. (1999). *Emotions Across Languages and Cultures: Diversity and Universals*. Cambridge University Press.
8. Lakoff, G., & Johnson, M. (1980). Metaphors We Live By. University of Chicago Press.

Daxil oldu: 18.09.2024
Baxışa göndərildi: 02.10.2024
Təsdiq edildi: 24.10.2024
Çap olundu: 30.11.2024

https://doi.org/10.36719/2789-6919/39/61-66

Гульшан Акперова
Академия Государственного Управления
при Президенте Азербайджанской Республики
магистрант
gulyamamedova703@gmail.com

Роль молодежных общественных организаций в стимулировании общественно-политической активности молодежи

Аннотация

Настоящее исследование посвящено изучению роли молодежных общественных организаций в стимулировании общественно-политической активности молодежи, что является значимым аспектом развития демократического общества. В работе использовались качественные методы, включая полуструктурированные интервью и контент-анализ документов, что позволило выявить ключевые факторы, влияющие на вовлеченность молодежи в общественные и политические процессы. Молодежные общественные организации играют ключевую роль в формировании гражданского сознания и активного участия молодежи в общественно-политических процессах. Результаты исследования показали, что такие организации способствуют развитию лидерских качеств, повышению уровня политической грамотности и формированию чувства гражданской ответственности у молодых людей. Однако выявлены барьеры, такие как недостаток опыта у лидеров, слабая информированность о предоставляемых возможностях и ограниченные ресурсы для реализации инициатив, которые требуют системного подхода к их устранению. Образовательные программы и сетевое взаимодействие признаны наиболее эффективными инструментами, однако требуют совершенствования для повышения их доступности и качества. Таким образом, молодежные общественные организации играют значительную роль в формировании активного гражданского общества, но их потенциал может быть реализован в полной мере только при устранении выявленных препятствий.

Ключевые слова: *общественные организации, молодежь, лидерство, политическая активность, гражданское общество*

Gülşən Əkbərova
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında
Dövlət İdarəçilik Akademiyası
magistrant
gulyamamedova703@gmail.com

Gənclər üçün nəzərdə tutulan ictimai təşkilatların gənclərin ictimai-siyasi fəallığının stimullaşdırılmasında rolu

Xülasə

Bu tədqiqat gənclərin ictimai-siyasi fəallığının stimullaşdırılmasında gənclər üçün nəzərdə tutulan ictimai təşkilatların rolunun öyrənilməsinə həsr edilmişdir ki, bu da demokratik cəmiyyətin inkişafı üçün əhəmiyyətli bir aspektdir. Tədqiqat zamanı semi-strukturlu müsahibələr və təşkilatların sənədlərinin məzmununun təhlili kimi keyfiyyət metodlarından istifadə olunmuşdur. Gənclər üçün nəzərdə tutulan ictimai təşkilatlar vətəndaş şüurunun formalaşdırılmasında və gənclərin ictimai-siyasi proseslərdə fəal iştirakının təşviq edilməsində əsas rol oynayır ki, bu da onları müasir demokratik cəmiyyətin ayrılmaz elementi edir. Araşdırmanın nəticələri göstərmişdir ki, belə təşkilatlar gənclərin liderlik bacarıqlarının inkişafına, siyasi savadlılıq səviyyəsinin artırılmasına və vətəndaş məsuliyyəti hissinin formalaşmasına töhfə verir. Bununla yanaşı, liderlərin təcrübə

çatışmazlığı, təqdim edilən imkanlar haqqında zəif məlumatlılıq və təşəbbüslərin həyata keçirilməsi üçün məhdud resurslar kimi maneələr aşkar edilmişdir ki, bunların aradan qaldırılması sistemli yanaşma tələb edir. Təhsil proqramları və şəbəkələşmə ən təsirli alətlər kimi tanınmışdır, lakin onların daha geniş əlçatanlığı və keyfiyyətinin artırılması üçün təkmilləşdirilməsi tələb olunur. Beləliklə, gənclərin ictimai-siyasi həyata fəal cəlb edilməsi baxımından bu təşkilatlar əhəmiyyətli rol oynayır, lakin aşkar edilmiş problemlərin həlli onların potensialını tam şəkildə reallaşdırmağa imkan verəcəkdir.

Açar sözlər: *ictimai təşkilatlar, gənclər, liderlik, siyasi fəallıq, vətəndaş cəmiyyəti*

Gulshan Akbarova
Academy of Public Administration under the President of the Republic of Azerbaijan
Master's student
gulyamamedova703@gmail.com

The Role of Youth Public Organizations in Stimulating The Socio-Political Activity of Young People

Abstract

This article is focused on the involvement of a youth public organization in stimulating the socio-political activity of young people as a significant direction within the development of a democratic society. Qualitative methods, semi-structured interviews, and content analysis of organizational documents. Youth public organizations actively contribute to the development of civic consciousness and the active participation of young people in socio-political processes, enabling them to become an indispensable element of modern democratic society. It was found that such organizations make a significant contribution to developing certain leadership skills, increasing the level of political literacy, and encouraging civic responsibility among adolescents. Meanwhile, there were barriers like a lack of experience in the leadership, a lack of awareness about the opportunities available, and a shortage of resources to implement initiatives, all of which could only be removed through a systematic approach. Besides, educational programs and networking have been identified as the best tools, though their accessibility and quality need to be enhanced for wider access. Consequently, youth public organizations can play a great role in the development of active civic society, but their potential can be fully realized only in case the identification of challenges has further on taken place.

Keywords: *public organizations, youth, leadership, political activity, civil society*

Введение

Актуальность данной темы обусловлена возрастающим интересом молодежи к политической жизни, усилением общественного запроса на инновационные подходы к вовлечению молодых людей в принятие решений, а также необходимостью создания устойчивых механизмов для поддержки их инициатив. Молодежные общественные организации предоставляют возможности для саморазвития и социальной реализации, создавая уникальную среду, где молодежь может выражать свои идеи, бороться за справедливость и добиваться изменений. Таким образом, исследование роли молодежных организаций в стимулировании общественно-политической активности молодежи является чрезвычайно важным для понимания современных тенденций развития гражданского общества.

Исследование

Молодежные общественные организации, как институционализированные структуры, играют значительную роль в процессе формирования общественно-политической активности молодежи, и их функции можно анализировать через призму ряда теоретических подходов. В рамках теории гражданского общества, предложенной Р. Патнэмом, подчеркивается, что молодежные организации способствуют развитию социальной капитала, создавая условия

для горизонтальных связей между молодыми людьми, что, в свою очередь, усиливает их политическое вовлечение (Putnam, 1993). Согласно теории мобилизации ресурсов Ч. Тилли, такие организации действуют как платформы для эффективного распределения ресурсов, включая знания, время и материальные средства, что позволяет молодым людям участвовать в общественно значимых инициативах и оказывать влияние на политические процессы (Tilly, 1978). Теория новых социальных движений, популяризированная М. Кастельсом, утверждает, что молодежные организации в условиях цифровизации становятся катализаторами инновационных форм политического участия, таких как онлайн-активизм и участие в транснациональных движениях, что существенно расширяет их влияние за пределами локальных границ (Castells, 2012). Наконец, согласно концепции политического участия С. Вербы и Н. Ная, молодежные организации играют ключевую роль в обучении навыкам гражданской активности, предоставляя участникам практические инструменты для влияния на процессы принятия решений (Verba, Schlozman, & Brady, 1995).

Обзор литературы по теме роли молодежных общественных организаций в стимулировании общественно-политической активности молодежи выявляет разнообразие подходов и результатов исследований в данной области. Барсегин в своей работе отмечает, что политическая активность молодежи может рассматриваться как канал социальной мобильности в российском обществе, где участие в политических процессах способствует продвижению молодых людей в социальной иерархии (Barsegyn, 2015). Барсегин приходит к выводу, что молодежные общественные организации играют ключевую роль в предоставлении возможностей для политической активности, способствуя социальной мобильности молодых людей. но отмечает, что для максимизации этого потенциала необходимо улучшение институциональной поддержки и устранение барьеров, препятствующих участию молодежи в политической жизни. Согласен с выводами автора, однако считаю, что необходимо учитывать также индивидуальные мотивации и внешние социально-экономические факторы, влияющие на политическую активность молодежи.

Omel'chenko в своем исследовании подчеркивает, что эволюция молодежного активизма в России в контексте глобальных изменений значительно влияет на формы и содержание молодежной политической активности (Omel'chenko, 2005). Омельченко приходит к выводу, что современные молодежные организации становятся более гибкими и сетевыми, что позволяет им эффективно реагировать на вызовы времени. Считаю, что исследование Омельченко предоставляет ценные инсайты, однако было бы полезно дополнительно изучить влияние этих трансформаций на эффективность молодежных организаций в достижении их целей.

Yusupova исследует перспективы повышения инновационной активности молодежи в Узбекистане, анализируя роль молодежных организаций в стимулировании творческого потенциала и предпринимательских навыков (Yusupova, 2020). Юсупова приходит к выводу, что создание благоприятной среды для инноваций требует комплексного подхода, включающего поддержку со стороны государства, бизнеса и образовательных учреждений. Согласен с выводами автора и считаю, что развитие инновационной активности молодежи является ключевым фактором для устойчивого развития общества.

Barsegyn, Knigge и Maas в своей работе исследуют, как социальное происхождение влияет на политическое участие молодежи, анализируя, компенсирует ли образование семейные преимущества и недостатки или усиливает их (Barsegyn, Knigge, & Maas, 2024). Авторы приходят к выводу, что молодежные организации могут служить важным инструментом для смягчения этих эффектов, предоставляя равные возможности для политической активности. Pilkington, Omel'chenko и Garifzianova изучают субкультурные группы молодежи в России, в частности, скинхедов, анализируя их мотивации, ценности и формы политической активности (Pilkington, Omel'chenko, & Garifzianova, 2010). Исследование показывает, что, несмотря на радикальные взгляды, многие молодые люди ищут способы конструктивного участия в общественно-политической жизни через различные организации. Считаю, что

данное исследование подчеркивает необходимость более глубокого понимания разнообразия молодежных движений и их потенциала для конструктивного участия в обществе.

В данной статье используется качественный исследовательский подход, ориентированный на анализ мнений и опыта молодых людей, вовлеченных в деятельность молодежных общественных организаций, что позволяет выявить их влияние на общественно-политическую активность. Основным методом исследования являются полуструктурированные интервью, проведенные с представителями молодежных организаций, их участниками, а также экспертами в области молодежной политики, что позволило получить глубокое понимание процессов, происходящих внутри этих структур. Дополнительно использовался метод контент-анализа документов, включая уставы, программы и отчеты молодежных организаций, что предоставило данные о формальных целях и задачах этих объединений, а также о типах мероприятий, которые они организуют. Всего было проведено 20 интервью с участниками молодежных организаций из различных регионов, что обеспечило разнообразие взглядов и контекстов, однако размер выборки был ограничен доступностью респондентов и временными рамками исследования. Кроме того, для дополнительной валидации результатов использовались данные из открытых источников, таких как отчеты правительственных и неправительственных организаций о вовлечении молодежи в общественно-политическую жизнь, что способствовало получению более комплексного представления о рассматриваемом явлении.

Для анализа роли молодежных общественных организаций в стимулировании общественно-политической активности были собраны данные, включающие интервью с участниками и экспертами, а также анализ документов и отчетов. Основное внимание уделялось выявлению ключевых факторов, способствующих или препятствующих вовлечению молодежи в политические и общественные процессы через их участие в данных структурах. Анализ проводился в двух этапах: первый этап касался качественной оценки деятельности организаций, второй был посвящен количественной оценке уровня вовлеченности участников.

Таблица 1. Качественная оценка факторов, влияющих на вовлеченность молодежи в общественно-политическую активность

Фактор	Положительное влияние	Препятствия
Лидерство	Развитие навыков и повышение уверенности в себе	Недостаток опыта лидеров
Сетевое взаимодействие	Возможность участия в межрегиональных инициативах	Ограниченные ресурсы для обеспечения мобильности
Образовательные программы	Формирование политической грамотности	Недостаточная глубина содержания образовательных модулей
Государственная поддержка	Укрепление доверия к институтам	Слабая информированность о предоставляемых возможностях

Результаты первого этапа анализа демонстрируют, что одним из наиболее значимых факторов является развитие лидерских качеств у участников молодежных организаций, что способствует формированию их активной гражданской позиции. Однако выявленный недостаток опыта лидеров подчеркивает необходимость усиления образовательных и наставнических программ внутри организаций. Государственная поддержка формирует доверие к структурам, однако низкая информированность молодежи об этих инициативах ограничивает их потенциальное влияние.

Таблица 2. Показатели вовлеченности молодежи в деятельность организаций

Показатель	Средний уровень вовлеченности (%)	Максимальный уровень вовлеченности (%)
Участие в мероприятиях	68	92
Участие в выборах лидеров	55	84
Организация собственных инициатив	41	75
Участие в образовательных сессиях	73	96

Количественный анализ показал, что наиболее высоким уровнем вовлеченности характеризуются образовательные сессии, что подтверждает значимость программ, направленных на повышение политической грамотности и навыков гражданской активности. Уровень участия молодежи в мероприятиях также достаточно высок, что свидетельствует о заинтересованности в общественной жизни, однако вовлеченность в организацию собственных инициатив остается относительно низкой. Полученные данные указывают на необходимость разработки программ, мотивирующих молодежь к самостоятельным инициативам и более активному участию в процессах принятия решений. Таким образом, оба этапа анализа подтверждают значительную роль молодежных организаций, но также выявляют ключевые области для их дальнейшего совершенствования.

Результаты проведенного анализа демонстрируют, что молодежные общественные организации обладают значительным потенциалом для стимулирования общественно-политической активности, предоставляя молодым людям возможности для развития лидерских качеств, политической грамотности и социальной ответственности. Таким образом, молодежные общественные организации уже вносят значимый вклад в развитие гражданской активности, однако их эффективность может быть существенно увеличена при устранении выявленных препятствий и совершенствовании текущих подходов.

Заключение

Результаты исследования показывают, что молодежные общественные организации выполняют многогранную функцию, стимулируя общественно-политическую активность молодежи и способствуя формированию более инклюзивного и активного гражданского общества.

Участие молодежи в таких организациях предоставляет уникальные возможности для развития лидерских навыков, повышения уровня политической грамотности и осознания своей роли в процессах принятия общественно значимых решений. Анализ данных выявил, что качественные образовательные программы, проводимые в рамках молодежных организаций, играют ключевую роль в формировании политической осведомленности, однако их содержание требует дальнейшего совершенствования для соответствия современным вызовам.

Количественный анализ показал высокий интерес молодежи к участию в мероприятиях и образовательных сессиях, однако относительно низкие показатели самостоятельной активности указывают на потребность в дополнительных механизмах поддержки. Таким образом, молодежные общественные организации играют важную роль в трансформации молодежи в активных участников общественно-политической жизни, но их эффективность может быть существенно повышена при решении существующих проблем.

Литература

1. Barsegyn, V., Knigge, A., & Maas, I. (2024). Social origin and political participation: Does education compensate for or reinforce family advantages and disadvantages? *Social Forces, 102*(3), 1147-1172.
2. Барсегин, В.М. (2015). Политическая активность молодежи как канал социальной мобильности в современном российском обществе. Социологические исследования, 12(1), 45-58.
3. Castells, M. (2012). *Networks of Outrage and Hope: Social Movements in the Internet Age*. Polity.
4. Омельченко, Е.Л. (2005). Молодежный активизм в России и глобальные трансформации его смысла. Общественные науки и современность, 6, 108-118.
5. Pilkington, H., Omelchenko, E., & Garifzianova, A. (2010). *Russia's Skinheads: Exploring and rethinking subcultural lives*. Routledge.
6. Putnam, R.D. (1993). *Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy*. Princeton University Press.
7. Tilly, C. (1978). *From Mobilization to Revolution*. Addison-Wesley.
8. Verba, S., Schlozman, K.L., & Brady, H.E. (1995). *Voice and Equality: Civic Voluntarism in American Politics*. Harvard University Press.
9. Юсупова, Ф.З. (2020). Перспективы повышения инновационной активности молодежи Узбекистана. Экономика и управление, 18(6), 72-84.

Поступило: 10.09.2024
Отправлено на рассмотрение: 04.10.2024
Утверждено: 06.11.2024
Опубликовано: 30.11.2024

https://doi.org/10.36719/2789-6919/39/67-72

Мехин Зейналова
Бакинский Государственный Университет
бакалавриат
mehinz@inbox.ru
https://orcid.org/0009-0004-1238-9858

Взаимодействие литературы с другими искусствами (кино, изобразительное искусство, балет, живопись и др.)

Аннотация

В статье рассматриваются аспекты взаимодействия литературы с другими формами искусства, такими как кино, изобразительное искусство, балет, живопись и др. Акцент делается на роли, которую литература и искусство играют в формировании единого культурного пространства, где художественные выражения переплетаются и обогащают друг друга. Литературные произведения не только вдохновляют другие виды искусства, но и интегрируются в них, создавая новые формы и стили, которые расширяют горизонты восприятия для аудитории. В статье также рассматривается то, как литературные образы и темы находят отражение в различных художественных сферах, формируя единую эстетическую среду. Обсуждается, каким образом литература, визуальные искусства, музыка и танец вступают в диалог, способствуя созданию целостного культурного опыта и предоставляя возможности для новых интерпретаций. Таким образом, исследование нацелено на понимание глубоких связей между литературой и другими формами искусства, а также на оценку их вклада в общее культурное развитие.

Ключевые слова: *литература, искусство, изобразительное искусство, живопись, балет, интертекстуальность, адаптация, взаимодействие искусств*

Mehin Zeynalova
Baku State University
bachelor’s degree
mehinz@inbox.ru
https://orcid.org/0009-0004-1238-9858

Interaction of Literature with Other Arts (cinema, visual arts, ballet, painting, etc.)

Abstract

The article examines aspects of the interaction between literature and other fields of art, such as cinema, painting, ballet, etc. Special attention is given to the roles in which the artistic expressions of literature and art enrich one another and create a unified cultural space.

Literary works not only inspire other art forms but also integrate into them, creating new forms and styles that expand the audience’s worldview. The article also discusses how literary images and themes are reflected in various artistic domains, forming a cohesive aesthetic environment. The study explores how literature, visual arts, music, and dance engage in dialogue, creating a holistic cultural experience and offering opportunities for new interpretations. Thus, the research aims to understand the deep connections between literature and other forms of art, as well as their contribution to overall cultural development.

Keywords: *Literature, art, visual arts, painting, ballet, intertextuality, adaptation, interaction of the arts*

Введение

Литература - это совокупность поэтических, прозаических, драматических произведений различных народов, а так же разных эпох или всего человечества, в сочетании с культурным и историческим фоном (Дмитриев, 2003).

Литература охватывает различные жанры. Среди них можно выделить: прозу, поэзию, драматургию и эссеистику. Литература отражает действительность, выражает мысли, чувства и эмоции автора. Затрагивает важные философские и социальные проблемы. Важно отметить, что литература – это не только метод передачи информации, но и средство воздействия на эмоции и мысли читателя. Она способствует расширению мировоззрения человека. Литература делится на несколько видов и жанров. Они различаются по форме, содержанию и целям.

К основным видам литературы относятся:

1. Эпос: повествовательная литература. Она повествует о событиях и героях. Эпос включает в себя такие жанры, как роман, рассказ, повесть, новелла, эпопея и сказка; 2. Лирика: Литературные произведения, выражающие чувства, эмоции и внутренние переживания автора. Жанры относящиеся к лирике: стихотворение, ода, сонет, элегия и гимн; 3. Драма: Литературные произведения исполняющиеся на сцене. К основным жанрам драматургии можно отнести трагедию, комедию, драму и фарс; 4. Публицистика: Литература, которая предназначена для обсуждения актуальных общественных, политических и социальных проблем. К ней можно отнести статьи, эссе, репортажи и памфлеты; 5. Научная литература: Произведения, в которых излагаются научные знания и исследования. К научной литературе относятся: монографии, учебники, статьи и доклады; 6. Фольклор: Устное народное творчество передающееся из поколения в поколение. К фольклорным жанрам относятся: мифы, легенды, сказки, пословицы и песни; 7. Эпистолярная литература: Литературные произведения в форме писем. Они могут содержать автобиографические, философские или исторические размышления. Эти виды литературы можно соединять, создавая разнообразные литературные формы и стили.

Что такое искусство? Искусство – это человеческая деятельность, которая направлена на создание предметов, событий, произведений, имеющих эстетическую ценность и служащих способом выражения мыслей, эмоций и понятий. Оно охватывает множество форм и жанров. Включает изобразительное искусство, музыку, театр и кино. Искусство выполняет много разных функций, таких как самовыражение, коммуникация и воздействие на чувства и мысли аудитории. Оно тесно связано с социальным и историческим контекстом. Играет важную роль в сохранении и преобразовании культурных традиций.

Искусство делится на три группы: 1. Пространственные или статические искусства. Это виды искусства, направленные на построение образов в пространстве, они материальны; Такое творчество воспринимается зрением. Например: во дворце (архитектура) или на картине (живопись); 2. Временные или динамические искусства. Это развивающиеся во времени виды искусства. Они воспринимаются на слух – музыкальные и литературные произведения, а также фольклор; 3. Пространственно - временное искусство. Это сценическое искусство. Оно ориентировано на зрителя, например театр, кино, цирк (Институт философии РАН, 2016).

Исследоване

Взаимодействие литературы с другими видами искусства - одно из наиболее сложных и многогранных направлений гуманитарных наук, отражающее взаимообогащение и переустройство культурных форм. Литература, как главный способ художественного выражения, уже давно служит источником вдохновения для других художественных дисциплин, таких как кино, изобразительное искусство, театр и музыка. Такая взаимосвязь содействует сохранению литературных произведений в массовом сознании. Так же способствует переосмыслению в контексте современных эстетических и технологических возможностей.

Исследование взаимодействия литературы с другими видами искусства — увлекательная и многосторонняя область гуманитарных наук. Литература, как форма искусства, обладает

неповторимой способностью формировать культурное и эстетическое восприятие. Литература часто служит источником вдохновения для других художественных дисциплин, таких как кино, изобразительное искусство, театр и музыка. Связь этих направлений помогает глубже понять как саму литературу, так и другие формы искусства.

Литература и кино. Кино, которое стало одним из самых внушительных средств массовой коммуникации в XX и XXI веках, часто заимствует литературные темы и мотивы. Экранизация литературных произведений в кино помогает не только сохранить оригинальные тексты произведений, но так же создать новые сюжеты и смыслы. Значимым аспектом этого взаимодействия является процесс адаптации, в процессе которого художественный текст превращается в сценарий. Это преобразование затрагивает и структуру повествования, и особенности выразительности стиля. В отличие от литературы, кинематография использует изобразительные и звуковые средства. Это требует переосмысления текста в контексте новых художественных возможностей.

Одним из важных примеров является экранизация классической литературы. Например, такой как «Великий Гэтсби» Ф.Скотта Фицджеральда или «1984» Джорджа Оруэлла. Эти фильмы визуализируют литературные образы. Помимо этого, создают новые интерпретации, которые могут отличаться от замысла автора.

Экранизация – это не просто пересказ литературного произведения, а интерпретация произведений другого искусства через кино (проза, драматургия, поэзия, песни, либретто оперы и балета и др.). В экранизации режиссер может убрать второстепенные сюжетные линии, героев или наоборот ввести новых, которых не было в оригинале. Именно литературные произведения стали основой экранных образов в начале развития кинематографии. Одними из первых экранизаций стали труды создателей игрового кинематографа – Жоржа Мельеса, Викторена Жассе, Луи Фейяда. Они вывели на экран произведения Свифта, Дефо и Гете. Одной из первых в истории кино экранизаций считается немая короткометражка «Жертва алкоголя» режиссёра Фернандо Зека по роману Эмиля Золя “Западня”. Он был снят в 1902 году во Франции (*Исследования на тему «Литература и кино»,* 2015).

Литература и изобразительное искусство. Одним из важных направлений исследований является взаимодействие литературы и изобразительного искусства. Литературные тексты часто становятся источниками вдохновения для художников, которые используют в своих произведениях литературные образы, сюжеты, а также символику. В этом контексте можно отметить процесс визуализации художественного текста, когда слова преобразуются в искусство. Ярким примером такого взаимодействия является книжная иллюстрация. Здесь художники интерпретируют текстовые описания для создания визуальных образов героев. Эти иллюстрации могут как оживить, так и преобразить литературное произведение. В некоторых случаях художники создают произведения на основе литературных текстов, которые являются не иллюстрациями, а самостоятельными произведениями искусства.

Литература и балет. История взаимосвязи литературы и балета ведет к началам возникновения этих направлений. Балет и литература на протяжении веков взаимодействовали и переплетались. Настоящее их объединение произошло лишь в XX веке с появлением драматического балета, достигшего своей вершины в творчестве Джона Ноймайера, знаменитого хореографа и филолога. Благодаря ему появился уникальный стиль литературного балета. Для выяснения того, появились ли эти явления естественным образом, нужно рассмотреть отдельные моменты из истории связи балета и литературы. Одно из первых взаимодействий литературы и танца состоялось в 13 веке во французской поэтической легенде «О жонглере Богоматери». Людовик XIV спровоцировал новое сближение и взаимосвязь литературы и балета. Он взял Мольера и его труппу «под свое крыло». Взаимосвязь литературы и балета представляет собой важную отрасль междисциплинарных исследований в искусстве. Литературные произведения служат фундаментом для создания балетных сюжетов. Они дают структурную и тематическую основу хореографии и музыкальной драматургии. С самого начала взаимосвязи балета и литературы сложилось так, что балеты часто основывались на классических литературных произведениях. Ярким примером могут

послужить: «Ромео и Джульетта» Уильяма Шекспира или «Щелкунчик» Эрнста Теодора Амадея Гофмана. Взаимосвязь литературы и балета выражается в преобразовании литературных образов в язык танца. В результате появляются многослойные произведения искусства, сочетающие в себе разные формы художественного выражение. (Беляева, 2015).

Литература и живопись. С.К.Маяковский говорил: *“Живопись, как и всякое явление культуры, можно рассматривать с разных точек зрения. Скажем - и с литературной...”* (Егоров, 1985). Русская живопись и классическая литература всегда освещали проблемы жизни и пороки общества. Многие русские писатели имели великолепный талант живописцев (Пушкин, Лермонтов, братья Бестужевы, Батюшков, Григорович), а художники (Кипренский, Брюллов, Перов, Крамской, Репин) создали большое количество портретов классиков литературы 19-го века. В нашем восприятии они так тесно связаны со своим духовным образом, что мы не можем представить их иначе.

С другой стороны, литература и живопись переплетались на разнообразных творческих уровнях. Эти уровни можно классифицировать следующим образом: художественное направление (классицизм, романтизм, реализм, импрессионизм, символизм), проблематика и функциональная направленность (писатели-народники- художники-передвижники), творческий метод (Гоголь-Федотов, Некрасов-Перов, Л.Толстой-Верещагин), типология и жанр (К.Маковский- «Натуральная школа»). Существовали художники, которые создавали сцены, черпая вдохновение из древнерусских былин и фольклора (В. Васнецов) (Егоров, 1985).

Взаимосвязь живописи и литературы является важным направлением междисциплинарных исследований. В них основное внимание сосредоточено на взаимном влиянии визуальных и словесных форм искусства. Часто художники получают вдохновение для создания картин из литературы. В результате этого текстовые образы проецируются в визуальные формы. Живопись способна переосмысливать литературные произведения, расширяя их смысл и эмоциональное воздействие. В пример можно привести иллюстрации к литературным произведениям. В них художественные образы дополняют и углубляют понимание текста.

Культурный контекст и исторический контекст играют важную роль в понимании взаимодействия литературы и других искусств. Процессы адаптации, визуализации и интерпретации зависят от социального, культурного и исторического фона, на котором они осуществляются. Например, экранизации литературных произведений в разные периоды истории могут отражать изменения происходящие в обществе в этот период, а так же показать социальные и культурные ценности этого периода, что позволяет рассмотреть, как эти изменения влияют на восприятие текста.

Культурно-исторический контекст оказывает значительное воздействие на литературу, определяя ее содержание, темы, формы и художественные средства. Литература не существует в вакууме. Она тесно связана с обществом, политической ситуацией, философскими течениями, религией и общим настроением того или иного периода. Исторический контекст формирует темы и проблемы литературных произведений, писатели тех или иных эпох часто использовали исторический контекст для отражения ключевых событий и изменений в обществе.

Взаимосвязь литературы с другими видами искусства: живописью, музыкой, театром и кино - выражается в обмене идеями, сюжетами и стилистическими приемами и формами. Литературу часто используют как источник вдохновения для разных видов искусства. Например, большое количество произведений классической литературы адаптированы для сцены и экрана. Так же литературные образы и символы находят отражение в изобразительном искусстве.

Таким образом, литература является не только продуктом культурного контекста, но и активным его участником, взаимодействуя с различными видами искусства и обогащая культурное наследие человечества. В результате можно увидеть активное участие литературы в огромном количестве сфер деятельности человека. Тем самым литература является неотъемлимой частью жизни всего человечества.

Перспективы исследований: Изучение взаимодействия литературы с другими видами искусства открывает широкие возможности для дальнейших исследований. В период глобализации и цифровизации культурные границы все больше размываются. Это способствует появлению новых форм взаимодействия и взаимообмена самых разных видов искусства. Это же требует новых подходов в исследованиях и методологий анализа художественных процессов и их влияния на культурное развитие. Анализ взаимодействия литературы с кино, изобразительным искусством и другими видами искусства дает возможность выявить новые формы развития искусства и культурных тенденций. Активное исследование этого направления помогает понять, как взаимное влияние разных искусств формирует современное культурное пространство и какие новые художественные формы и смыслы возникают на пересечении разных художественных направлений. Таким образом, изучение взаимодействия литературы и других искусств является важным и перспективным направлением гуманитарных исследований, способствующим глубокому пониманию культурных процессов и художественного развития.

Заключение

Изучение взаимодействия литературы с другими видами искусства, такими как кино, изобразительное искусство, театр и музыка, является важной областью исследований. Оно раскрывает сложные и многослойные процессы культурного обмена и трансформации. Литература обладает уникальной способностью воздейстовать на другие художественные разделы. Это позволяет не только сохранять и адаптировать литературные произведения, но и создавать новые формы художественного выражения и интерпретации.

Адаптация литературных текстов в кино и других видах искусства открывает новые возможности для понимания оригинальных произведений, а также самих художественных адаптаций. Преобразование литературного текста в сценарий требует существенных изменений. В результате содержание может как сохраниться так и измениться. Эти адаптации создают новые культурные значения и исследуют то, как литературные образы и сюжеты могут быть интерпретированы визуальными и слуховыми средствами.

Взаимодействие литературы с изобразительным искусством и другими видами искусства также играет важную роль в расширении понимания художественного текста. Иллюстрации, картины и скульптуры по мотивам литературных произведений помогают зрителю по иному посмотреть как на литературный текст так и на само произведение искусства. Эти визуальные интерпретации могут и сохранять, и трансформировать литературные образы, создавая новые смысловые и культурные контексты.

Интертекстуальность помогает глубже понять, как формы искусства взаимодействуют друг с другом. Междисциплинарный подход к изучению этих взаимодействий выявляет различные теории и методы, что обогащает наше понимание культурных процессов и художественного развития. Изучение взаимосвязи между литературой и другими формами искусства в контексте глобализации и цифровизации показывает важность адаптации и пересмотра традиционных методов анализа. Новые формы культурного обмена и синтеза открывают новые возможности для изучения и понимания искусства. Тем самым можно прийти к тому, насколько важно продолжать активные исследования так как это помогает рассмотреть художественное произведение через призму других видов искусств. Активное изучение взаимосвязи литературы и других видов искусства приводит к расширению мировоззремя человека.

Таким образом, изучение взаимодействия литературы и других искусств способствует не только расширению знаний о культурно-художественных процессах, но и созданию новых форм искусства, что позволяет лучше понять динамику и развитие современного искусства.

Концепция интертекстуальности и междисциплинарные методы анализа помогают лучше понять, как различные виды искусства взаимодействуют и влияют друг на друга. Интертекстуальность показывает, что художественные тексты не существуют изолированно, не находятся в вакууме, а находятся в постоянном взаимообмене с другими произведениями искусства, что позволяет исследовать сложные связи и трансформации между ними.

В условиях глобализации и цифровизации культурные границы все больше размываются, что создает новые возможности для анализа художественного взаимодействия. Новые технологии и формы культурного обмена способствуют появлению инновационных форм искусства, требующих адаптации традиционных методов исследования.

Таким образом, изучение взаимодействия литературы с другими видами искусства дает обширный материал для анализа всех процессов происходящих в результате этого взаимодействия. Это позволяет глубже понять процесс развития художественного творчества ,а так же выявить все новые направления и формы, которые появляются в результате этого взаимного влияния. В результате развивается не только литература, и разные виды искусства , но и в общем мировоззрение людей. Помимо этого возрастает интерес к тем или иным сферам искусства тем самым развивается современная культура, современное искусство и литература.

Литература

1. Дмитриев, Д.В. (2003). *Толковый словарь*. Издательство: «АСТ».
2. Материалы дискуссии в институте философии РАН. (2016). Институт философии РАН. Издательство: «ЛУМ». (https://philosophicalclub.ru/content/docs/Chto_takoe_iskusstvo_Materialy_diskussii.pdf)
3. *Исследования на тему «Литература и кино».* (23.11.2016). Ивановский Государственный Химико-технологический Университет. (https://www.isuct.ru/sites/default/files/department/ightu/ightu/23112016/tekst_doklada.pdf)
4. Беляева, Е. (Май 2015). *Как балет осваивал большую литературу*. (https://ptj.spb.ru/archive/81/walk-with-classics/kak-balet-osvaival-bolshuyu-literaturu/)
5. Егоров, О.Г. (1985). *Живопись и литература*. (https://www.den-za-dnem.ru/page.php?article=369)
6. Ожегов, С.И., Шведова, Н.Ю. (2010). *Толковый словарь русского языка*. Издательство: «Оникс».
7. Даль, В.И. (2021). *Толковый словарь русского языка*. Издательство: «АСТ».
8. Ушакова, Д.Н. (2020). *Большой толковый словарь русского языка*. Издательство: «Хит-книга».

Поступило: 15.09.2024
Отправлено на рассмотрение: 04.10.2024
Утверждено: 28.10.2024
Опубликовано: 30.11.2024

TƏBİƏT ELMLƏRİ

NATURAL SCIENCES

https://doi.org/10.36719/2789-6919/39/73-80

Ульвия Мамедова
Министерство Науки и Образования Азербайджанской Республики
Институт катализа и неорганической химии имени ак. М.Нагиева
Кандидат химических наук, доцент
ulviyye_mammadova@mail.ru
https://orcid.org/0000-0003-3197-0918
Сара Джабиева
Министерство Науки и Образования Азербайджанской Республики
Институт катализа и неорганической химии имени ак. М.Нагиева
Кандидат химических наук
sarha@list.ru
https://orcid.org/0009-0005-2297-8063
Севда Фатуллаева
Министерство Науки и Образования Азербайджанской Республики
Институт катализа и неорганической химии имени ак. М.Нагиева
Кандидат химических наук, доцент
sevafatullayeva@hotmail.com
https://orcid.org/0000-0003-4385-9184
Рена Сулейманова
Министерство Науки и Образования Азербайджанской Республики
Институт катализа и неорганической химии имени ак. М.Нагиева
suleyman.rena@gmail.com
https://orcid.org/0009-0008-3227-6358
Лала Кулибекова
Министерство Науки и Образования Азербайджанской Республики
Институт катализа и неорганической химии имени ак. М.Нагиева
qulubeyovalale@gmail.com

Синтез гибридных нанокомпозитов на основе никеля и палладия в качестве потенциальных катализаторов гидрирования бензола

Аннтоация

Настоящая работа посвящена получению нанокатализаторов на основе природного минерала клиноптилолита, а также переходных металлов никеля и палладия на полимерном носителе в качестве потенциального катализатора для селективного гидрирования бензола в циклогексан. Полимерно-иммобилизованные металлокомплексы сочетают в себе преимущества двух типов катализаторов (и гомогенного, и гетерогенного), минимизируя их недостатки. Они показывают высокую эффективность и лучшую воспроизводимость. Получение гибридных материалов на основе природных минералов, а также металл-полимерных нанокомпозитов имеет решающую роль при получении высокоэффективных катализаторов. Гибридные нанокомпозиты, как правило, обладают механической прочностью, термической стабильностью, высокими термохимическими свойствами и т.д. Таким образом, в работе были синтезированы нанокомпозиты на основе поливинилпирролидона (ПВП) и переходных металлов никеля Ni (II) и палладия Pd (II) в процентном содержании металлов 5, 10 и 15 % относительно полимера. Затем полученные образцы были идентифицированы с помощью физических методов и, с их использованием, синтезированы системы металл-полимер-ми

нерал гидротермальным методом. Комплекс Ni-ПВП является одним из наиболее известных металлополимерных комплексов. Это соединение хорошо известно своими важными каталитическими свойствами и полезным применением во многих различных отраслях промышленности. Благодаря своим особым свойствам, к которым относятся повышенная твердость, повышенная каталитическая активность и лучшая термическая стабильность, комплексы ПВП-Ni подходят для широкого спектра применений, в особенности при проведении каталитических процессов. Их каталитическая эффективность объясняется стабильностью никеля в активном состоянии и равномерной дисперсией ионов никеля внутри полимерной матрицы. Добавление минерала клиноптилолита в структуру комплекса, предполагается, что повысит селективность реакции, увеличивая выход целевого продукта.

Ключевые слова: *метал-полимерные комплексы, гибридные нанокомпозиты, поливинилпирролидон (ПВП), клиноптилолит, переходные металлы, каталитическое гидрирование, бензол, циклогексан*

Ulviya Mammadova
Ministry of Science and Education of the Republic of Azerbaijan
Institute of Catalysis and Inorganic Chemistry named after ac. M.Nagiyev
PhD in Chemistry, Associate Professor
ulviyye_mammadova@mail.ru
https://orcid.org/0000-0003-3197-0918
Sara Jabiyeva
Ministry of Science and Education of the Republic of Azerbaijan
Institute of Catalysis and Inorganic Chemistry named after ac. M.Nagiyev
PhD in Chemistry
sarha@list.ru
https://orcid.org/0009-0005-2297-8063
Sevda Fatullayeva
Ministry of Science and Education of the Republic of Azerbaijan
Institute of Catalysis and Inorganic Chemistry named after ac. M.Nagiyev
PhD in Chemistry, Associate Professor
sevafatullayeva@hotmail.com
https://orcid.org/0000-0003-4385-9184
Rena Suleymanova
Ministry of Science and Education of the Republic of Azerbaijan
Institute of Catalysis and Inorganic Chemistry named after ac. M.Nagiyev
suleyman.rena@gmail.com
https://orcid.org/0009-0008-3227-6358
Lala Kulibekova
Ministry of Science and Education of the Republic of Azerbaijan
Institute of Catalysis and Inorganic Chemistry named after ac. M.Nagiyeva
qulubeyovalale@gmail.com

Synthesis of Nickel-Palladium Hybrid Nanocomposites as Potential Benzene Hydrogenation Catalysts

Abstract

This work is devoted to the production of nanocatalysts based on the natural mineral clinoptilolite, as well as transition metals nickel and palladium on a polymer support as a potential catalyst for the selective hydrogenation of benzene to cyclohexane. Polymer-immobilized metal complexes combine the advantages of two types of catalysts (both homogeneous and heterogeneous), minimizing their disadvantages. They show high efficiency and better reproducibility.

The production of hybrid materials based on natural minerals, as well as metal-polymer nanocomposites, plays a decisive role in obtaining highly efficient catalysts. Hybrid nano-composites, as a rule, have mechanical strength, thermal stability, high thermochemical properties, etc. In this work, the nanocomposites based on polyvinylpyrrolidone (PVP) and transition metals nickel Ni (II) and palladium Pd (II) were synthesized in the percentages of metals of 5, 10, and 15% relative to the polymer. Then, the obtained samples were identified using physical methods, and, using them, metal-polymer-mineral systems were synthesized by the hydrothermal method. The Ni-PVP complex is one of the most well-known metal-polymer complexes. This compound is well known for its important catalytic properties and useful applications in many different industries. Due to their special properties, which include increased hardness, increased catalytic activity, and better thermal stability, PVP-Ni complexes are suitable for a wide range of applications, especially in catalytic processes. Their catalytic efficiency is explained by the stability of nickel in the active state and the uniform dispersion of nickel ions inside the polymer matrix. The addition of the mineral clinoptilolite to the structure of the complex is expected to increase the selectivity of the reaction, increasing the yield of the target product.

Keywords: *metal-polymer complexes, hybrid nanocomposites, polyvinylpyrrolidone (PVP), clinoptilolite, transition metals, catalytic hydrogenation, benzene, cyclohexane*

Введение

Циклогексан является ценным продуктом в промышленности в качестве органического неполярного растворителя (лаков, красок, эфирных масел и т.д.), при производстве химических волокон (капрона, нейлона), а также в качестве экстрагента в фармацевтике. Более 98% производимого циклогексана используется для производства нейлоновых промежуточных продуктов: адипиновой кислоты, капролактама, гексаметилендиамина.

Бензол же, согласно Всемирной организации здравоохранения, является канцерогеном I группы, то есть обладает однозначным канцерогенным свойством. Кроме того, бензол обладает также тератогенным влиянием и может способствовать образованию озона, вторичных органических аэрозолей, и фотохимического смога в атмосфере, что еще больше может ограничить его применение, поскольку это ставит под угрозу здоровье человечества и экосистему окружающей среды (Bakri, 2025; Liu, 2020; Reynoso-Noverón, 2024).

Таким образом, необходимо уменьшить загрязняющее вещество бензола в промышленных применениях, и вполне выгодным при этом будет гидрирование бензола в более ценный продукт циклогексан, имеющий широкий спектр применения, как описывалось выше. Реакции каталитического гидрирования играют ключевую роль как в малотоннажном органическом синтезе отдушек, пестицидов, фармацевтических препаратов и красителей, так и в крупнотоннажном производстве пластмассовых полуфабрикатов и синтетических волокон (Jackson, 2018).

Реакция гидрирования бензола требует высокоактивных и селективных катализаторов из-за высокой стабильности ароматического кольца. Хотя это старая тема, превращение бензола в циклогексан по-прежнему привлекает большое внимание, поскольку для практической реализации крайне необходим наиболее подходящий катализатор (Bakri, 2025; Suleymanova, 2023; Shikhverdieva 2023; Şixverdiyeva, 2024).

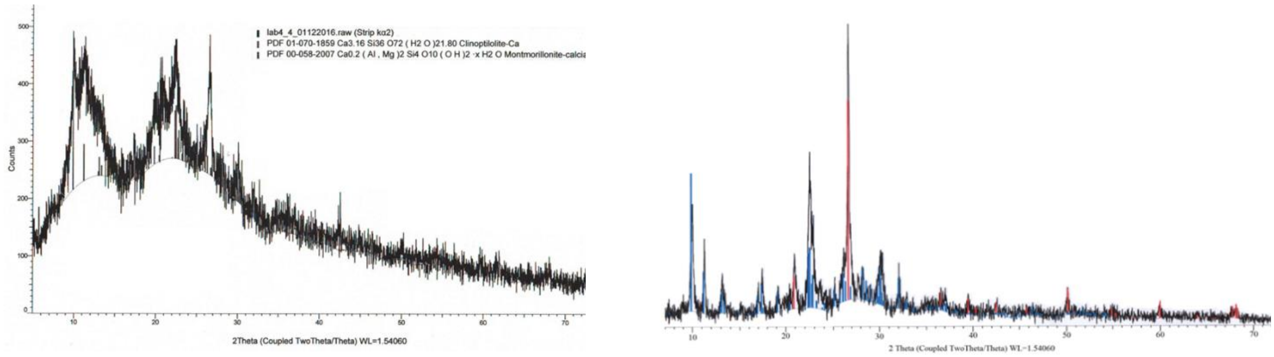
Кроме того, с учетом низкой экономической эффективности ряда процессов в различных отраслях промышленности (из-за высоких температур и давления, низкой селективности катализаторов, используемых в получении целевых продуктов) выдвижение и развитие новых гипотез в этом направлении, и, как следствие этого, синтез новых более эффективных катализаторов, становится все более актуальной задачей.

Исследование

В проведенных нами исследованиях были синтезированы нанокомпозиты на основе поливинилпирролидона (ПВП) и переходных металлов никеля Ni (II), палладия Pd (II). Процентное содержание металлов по отношению к полимеру принималось равным 5, 10, 15%. Полученные образцы были идентифицированы физико-химическими методами, и на их

основе были синтезированы системы металл-полимер-минерал гидротермальным методом. Основным материалом цеолитом минеральной природы является клиноптилолит, который имеет месторождения в Азербайджане.

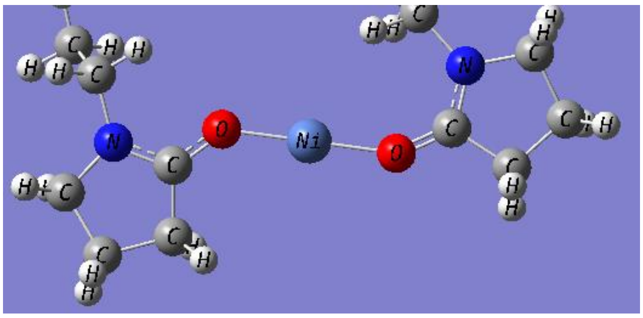
Как известно, природные минералы в основном состоят из смесей в зависимости от месторождения, из которого они взяты. С этой точки зрения очистка первичных веществ различными методами является одним из основных и важных вопросов. В работе цеолит (клиноптилолит (λ=8,68)) месторождения «Айдаг» был впервые исследован методом рентгеновской дифракции на дифрактометрах D8-Advance (Bruker) и D2 Phaser (излучение CuKα). Хотя клиноптилолит изучен и широко применяется среди природных цеолитов, существует необходимость изучения структуры последнего. В природном клиноптилолите мольное отношение SiO_2/Al_2O_3 достигает 9–10. Клиноптилолит обрабатывали 0,5–1 N раствором HCl после выдержки в муфельной печи в течение 5–6 часов при температуре 500–600°C для удаления посторонних примесей. Была снята дифрактограмма обработанного образца и установлено, что процент кристалличности очищенного вещества (рис. 3) увеличился по сравнению с исходным образцом.

А Б

Рис.3. Дифрактограмма первоначального (а) и очищенного (б) клиноптилолита.

Комплекс Ni-PVP является одним из наиболее широко применяемых комплексов металл-полимер. Это соединение обладает важными каталитическими свойствами и полезным применением во многих различных отраслях промышленности. При смешивании соли хлорида никеля ($NiCl_2*6H_2O$) и водных растворов PVP ионы никеля связываются с атомами кислорода карбонильных групп PVP и образуется комплекс Ni-PVP. Комплексы Ni-PVP имеют широкий спектр применения благодаря своей высокой прочности, каталитической активности и термической стабильности. Он зарекомендовал себя в основном в каталитических процессах. Их каталитическая эффективность объясняется стабильностью никеля в активном состоянии и равномерным распределением ионов никеля в полимерной матрице. Часть структуры комплекса Ni-PVP представлена ниже:

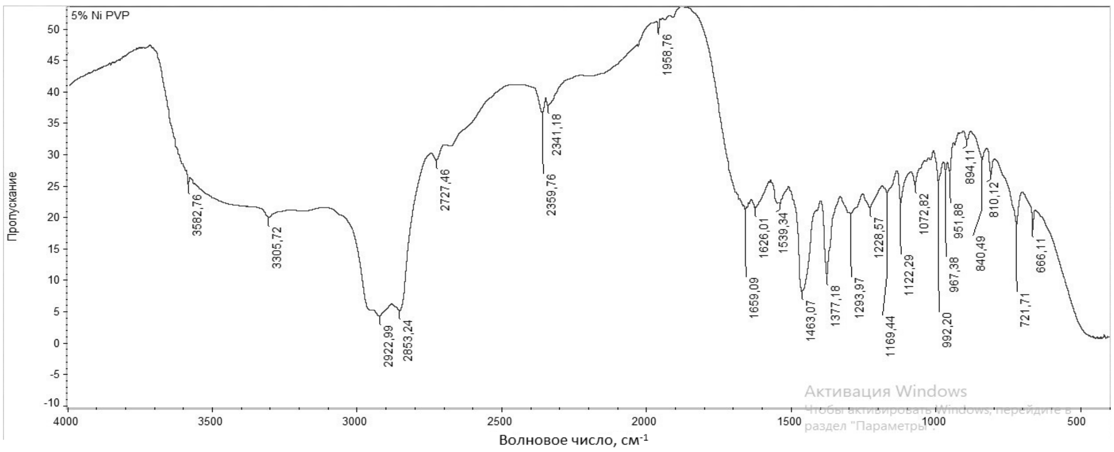
Для синтеза комплексов Ni-PVP 1 грамм PVP растворяют в 25 мл дистиллированной воды и добавляют соответствующее количество соли никеля (II). После перемешивания в течение 2 часов к раствору добавляют борогидрид натрия и осуществляют процесс восстановления по следующей реакции:

$$2Ni_2+(eg) + BH^{-}_4\ (s) + 2H_2O(eg) + 2nPVP(eg) \rightarrow$$
$$2Ni(PVP)_n(s) + 2H_2(g) + 4H+(eg) + BO^{-}_2\ (eg)$$

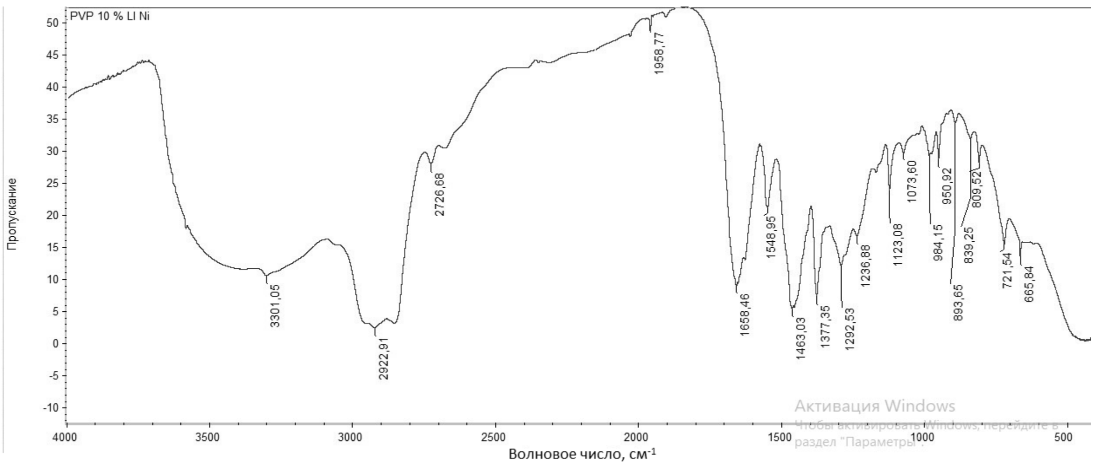
Раствор перемешивали в течение 1 часа и последовательно промывали диэтиловым эфиром, ацетоном и дистиллированной водой для удаления примесей. После этого осадок отделяли от раствора центрифугированием. К центрифугированной части добавляли сшивающий агент N,N'-метилен-бис-акриламид, этот сшивающий агент образует эффективную сеть, а не линейные цепи, образуя боковые связи, что дополнительно улучшает такие свойства, как прочность и стойкость к истиранию полученного продукта.

После перемешивания в течение некоторого времени образцы высушивают и помещают под УФ-лампу. Структуры образцов сшитых металл-полимерных нанокомпозитов устанавливали при помощи ИК-спектроскопии (рис.4).

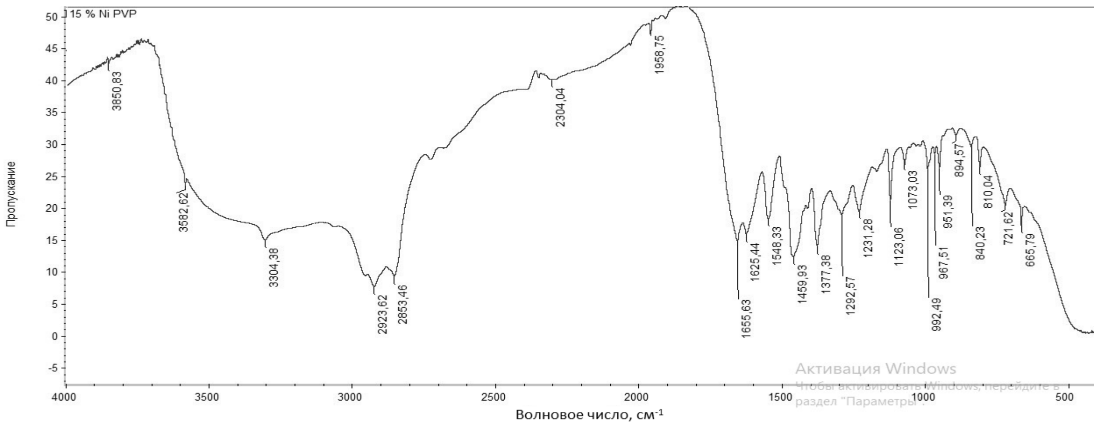
На основании приведенных выше ИК-спектров при исследовании металлосодержащих полимеров методом СЭМ установлено, что характерный пик взаимодействия C=O становится асимметричным после добавления соли металла, что является ярким примером сильного Соединение полимера и металла. В ИК-спектрах 3454 и 3407 см-1 самого полимера и металлсодержащих образцов наблюдаются характерные для каждого образца полосы поглощения. Полоса поглощения, характерная для карбонильной группы полимера, расположена при 1655 см-1. В металлополимерном комплексе эта полоса поглощения сместилась до 1651 см-1.

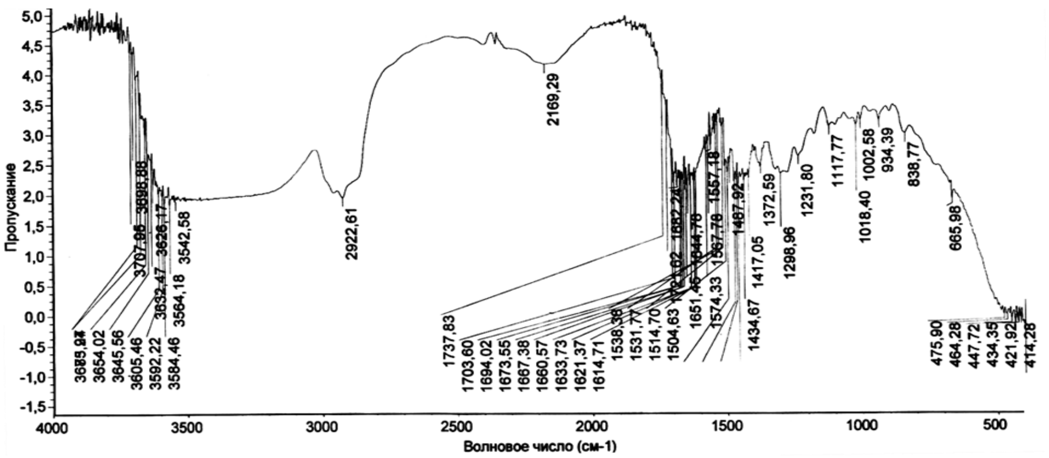
Ia

Iб

Iв

II

Рис. 4. ИК-спектры синнтезированных металл-полимерных компексов: Ni 5% - ПВП (I a), Ni 10% - ПВП (I б), Ni15% - ПВП (Iв); Pd – ПВП (II).

Наблюдаемая разница в ИК-спектрах полимера и металлополимерного комплекса свидетельствует о сильном донорно-акцепторном взаимодействии между атомом кислорода и ионами металлов в полимерном лиганде.

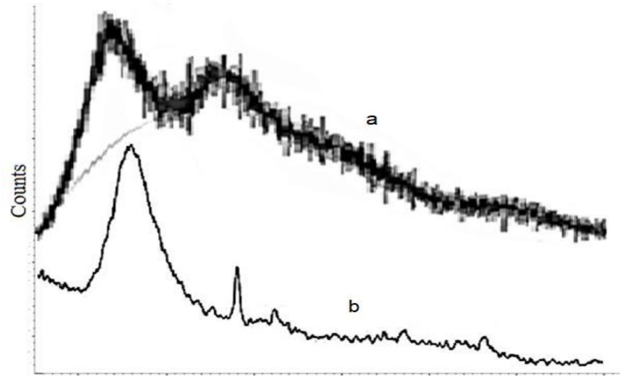

Рис. 5. Дифрактограммы поли-N-винилпирролидона (а) и комплекса Pd^0-поли-N-винилпирролидон (б).

Рассматривая данные дифрактограммы, а) образец представляет собой аморфную структуру, относящуюся к полимеру, а б) является металлсодержащим образцом, и здесь это явное указание на образование кристаллической структуры (25-30%) за счет влияния металла. Клиноптилолит, который используется в качестве минерала, имеет сложную

формулу: (Na, K, Ca)$_{2\text{-}3}$Al$_3$(Al, Si)2Si$_{13}$O$_{36}$ •12H$_2$O и обладает ионообменными свойствами, поэтому представляет большой интерес для ученых. На первом этапе исследований была проведена очистка и подтверждение структуры этого минерала.

Металлополимерные нанокомпозиты с клиноптилолитом были получены методом гидротермального синтеза. Дифрактограмма полученного продукта (Ni-PVP-клиноптилолит) представлена ниже.

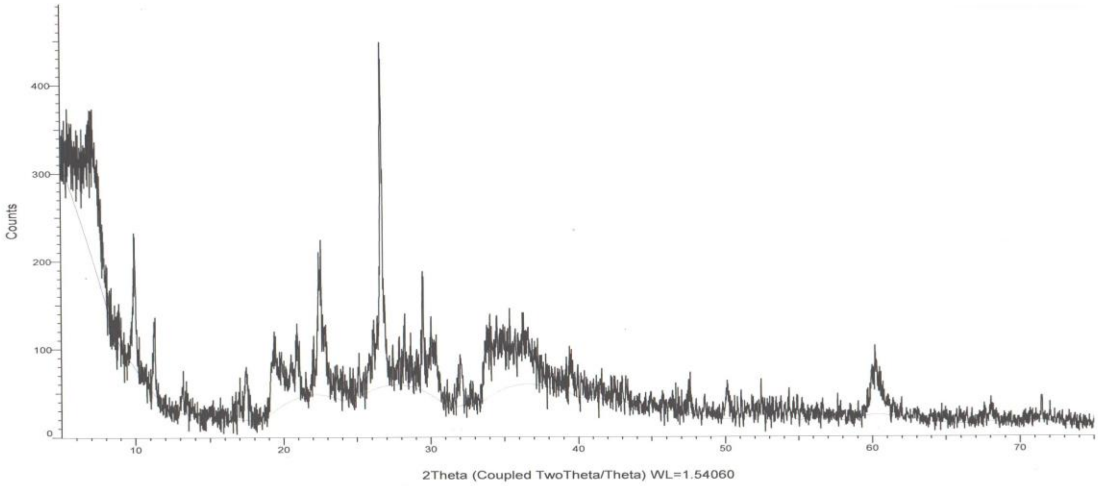

Рис. Дифрактограмма комплекса Ni-ПВП-клиноптилолит

Заключение

На основании исследований показана и выявлена природа связи между полимерным носителем и наночастицами металлов в образованных металлополимерных комплексах. Проведен процесс синтеза гибридных нанокомпозитов на основе полимерметаллического комплексаи природного минерала клиноптилолитагидротермальным методом. На основе физико-химических методов исследования предположена успешность проведения синтеза наногибридов Ni-ПВП-клиноптилолит, которые обладают рядом свойств, позволяющих им выступать в качестве более эффективных катализаторов вследствие особенностей строения.

Литература

1. Bakri, R., Agus, D., Mardiana, L., Apriandanu, D. (2025). Influence of Ni concentration on α-MnO2 catalyst support and its potential application for benzene hydrogenation to cyclohexane. *Kuwait J. Sci.* 52 (1), 100288. http://dx.doi.org/10.1016/j.kjs.2024.100288
2. Liu, C., Huang, X., Li, J. (2020). Outdoor benzene highly impacts indoor concentrations globally. *Sci. Tot. Environmt*. 720, 137640. https://doi.org/10.1016/j.scitotenv.2020.137640
3. Jackson, S.(2018) *Hydrogenation: Catalysts and Processes*. Walter de Gruyter.
4. Reynoso-Noverón, N., Santibáñez-Andrade, M., Torres, J., et al. (2024). Benzene exposure and pediatric leukemia: From molecular clues to epidemiological insights. *Toxicol. Lett*. 400, 113-120. https://doi.org/10.1016/j.toxlet.2024.08.010
5. Suleymanova, R., Zeynalov, N., Qulubayova L., et al.(2023). Study of the liquid-phase hydrogenation of benzene in the presence of metal-polymer complexes based on polyvinylpyridines. *Azerb. Chem. J.* 2, 97-103. doi.org/10.32737/0005-2531-2023-2-97-103
6. Shikhverdieva, N., Mammedova, U., Zeynalov, N. (2023). The scientific basis of industrial application of the process of selective hydrogenation of benzene in different catalytic systems. *Azerb. Chem. J.* 3, 39-52. doi.org/10.32737/0005-2531-2023-3-39-52
7. Şixverdiyeva, N., Aslanova, H., Seyidova, Ç. (2024). Xitozan/poliakril turşusu əsasında nanoquruluşlu nikel katalizatorlarının alınması. *Ümumilli lider Heydər Əliyevin 101 illik yubileyinə həsr olunmuş Tələbə və Gənc Tədqiqatçıların 5 Beynəlxalq Elmi Konfransın materialları.*

8. Zeynalov, N.A., Mammadova, U.A., Isazade, et al. (2022). Synthesis and study of the structure of Pd and Mn nanoparticles in the presence of polyvinylpyrrolidone. *Chem. Prob.* 2 (20), 145-153. doi.org/10.32737/2221-8688-2022-2-145-153

Работа выполнена при финансовой поддержки Научного Фонда Государственной Нефтяной Компании Азербайджанской Республики (SOCAR- № 08LR-EF/2024)

Поступило: 03.09.2024
Отправлено на рассмотрение: 27.09.2024
Утверждено: 31.10.2024
Опубликовано: 30.11.2024

https://doi.org/10.36719/2789-6919/39/81-87

Rasmiyya Karimova
Azerbaijan State Agrarian University
kerimova.resmiyye@list.ru
Rana Suleymanova
Azerbaijan State Agrarian University
rena.suleymanova.82@mail.ru
Leyla Abbasova
Azerbaijan State Agrarian University
abbasova0915@mail.ru

Climatic changes and their impact on living organisms

Abstract

One of the issues that the world is currently concerned about is climate change. Climate change and its impact on the living world are of even greater concern to the world community. The recent changes in the atmosphere and unstable weather conditions are felt not only in Azerbaijan but also in many countries of the world. From numerous studies conducted over the last five years, it has become known that over the last hundred years, the average temperature on Earth has increased by 0.7 degrees Celsius (Mammadov, Khalilov, 2006: 222; 318).

However, anthropogenic factors are mainly involved in the temperature rise. And the basis of anthropogenic factors are gases, nitrous oxide, nitrogen oxide, chlorofluoride compounds, carbon, methane, etc., causing thermal effects. For this reason, blizzards, thunderstorms, droughts, floods, and heavy rains, which are occurring everywhere, have intensified. Whereas in the oceans the water surface has warmed to a depth of 1,000 meters, this has recently changed to a depth of 2,000 meters. This leads to the formation of hot streams. Climate underlies all changes in general.

These processes are also taking place in Azerbaijan. Only for the last hundred years has the average annual temperature on the territory of Azerbaijan increased by 0.4-1.3 degrees. Also, the number and strength of floods in mountain rivers in Azerbaijan increase every year. The factors influencing temperature changes in Azerbaijan are the Caspian Sea and the Greater and Lesser Caucasus Mountains. The presence of the Caspian Sea mitigates the effects of climate change in Azerbaijan (Kurayev, 2006: 16). There are also changes that occur independently of human activity. These changes fundamentally affect the processes occurring in the atmosphere and the health of living organisms, including humans. Increased solar activity, displacement of the Earth, the Moon, and other planets, methane entering the atmosphere, volcanic eruptions, etc. are examples of this. One of the most pressing problems on Earth is global warming and its complications. Global climate variability is based on the inexorable rise in temperature. Warming leads to climate change, ecosystem disruption, extreme weather variability, sea level rise due to melting ice, and loss of biodiversity. This has a negative impact on human health, agricultural and food security, and the economy. To this purpose, our state is fully prepared for COP-29, the 29th session of the Conference of the Parties to the UN Framework Convention on Climate Change, which it will host in 2024. All these activities will contribute in the near future. The different interactions of climate-forming factors in the world give rise to a rather large diversity of climates.

The recent decrease in the amount of precipitation may lead to desertification in some areas of our republic.

Keywords: *anthropogenic factor, global, local, greenhouse (heat) effect, freon, alternative energy*

Rəsmiyyə Kərimova
Azerbaijan State Agrarian University
kerimova.resmiyye@list.ru
Rəna Süleymanova
Azerbaijan State Agrarian University
rena.suleymanova.82@mail.ru
Leyla Abbasova
Azerbaijan State Agrarian University
abbasova0915@mail.ru

Atmosferdə baş verən dəyişkənliklərin canlılara təsiri

Xülasə

Müasir dövrdə dünyanı narahat edən problemlərdən biri də iqlim dəyişməsidir. Bu hadisə və onun canlı aləmə təsiri dünya birliyini daha çox narahat edir. Son zamanlar atmosferdə baş verən dəyişikliklər qeyri-sabit hava şəraiti, təkçə Azərbaycan ərazisində deyil, dünyanın bir çox ölkələrində hiss olunmaqdadır. Son beş ildə aparılan bir çox araşdırmalardan məlum olmuşdur ki, son yüz ildə yer kürəsində orta temperatur 0,7 dərəcə artıb. Temperaturun artmasında isə əsasən antropogen amillər öndə durur. Antropogen faktorların əsasını isə istilik effekti yaradan qazlar, azot oksidi, azot bir oksid, xlor-fülor birləşmələri, karbon, metan və s. təşkil edir. Bu səbəbdən də ətrafda baş verən çovğunlar, tufanlar, quraqlıq, sellər, güclü yağışlar artıb. Okeanlarda suyun səthi 1000 m dərinlikdə qızırdısa, son zamanlar 2000 m dərinliyə qədər bu hal dəyişir. Bu isə isti axınların əmələ gəlməsinə səbəb olur. Bütövlükdə bütün dəyişkənliklərin əsasında iqlim durur. Azərbaycanda da bu proseslər baş verməkdədir. Təkcə son yüz ildə Azərbaycan ərazisində orta illik temperatur 0,4-1,3 dərəcəyə qədər artmışdır. Həmçinin Azərbaycan ərazisində dağ çaylarında sel və daşqınların sayı və gücü artmışdır. Azərbaycanda temperatur dəyişməsinə təsir edən amillərdən Xəzər dənizi, Böyük və Kiçik Qafqaz dağlarıdır. Xəzərin mövcudluğu Azərbaycanda iqlim dəyişmələrinin təsirini yumşaldır.

Qlobal iqlim dəyişkənliyinə bir çox antropogen faktor təsir edir. Onlardan atmosferdə qazların miqdarının artması, istilik effektinin yaranması (ilk növbədə CO_2) sənaye zonalarında və şəhərdə isti **adaların** yaranması insanın təbiətə təsirinin nəticəsidir (su anbarlarının yaradılması, meşələrin qırılması və s.). Dünyada iqlim əmələ gətirən faktorların müxtəlif əlaqələri olduqca çoxlu iqlim müxtəliflikləri yaradır. Son zamanlar yağıntıların azlığı respublikamızın bəzi ərazilərində səhralaşmaya səbəb ola bilər. Azərbaycan ərazisində meşə zonasının 11% təşkil etməsi, son zamanlar meşələrin kütləvi qırılması kəskin ekoloji dəyişikliklərə səbəb olur. Buna görə də meşə sahəsini 30%-ə çatdırmaq nəzərdə tutulur.

Açar sözlər: *antropogen faktor, qlobal, lokal, parnik (istilik) effekti, freon, alternativ enerji*

Introduction

It is of significant and grave concern that global climate variability, which is increasing in magnitude and impact on the Earth on a daily basis, poses a threat to the melting of our planet's existing glaciers. These glaciers play an invaluable role in shaping the climate and its factors in regulating air flows on our planet, as well as in ensuring the stability of the biosphere and ecosystems, and the accumulation of freshwater reserves.

Research

While other factors, including solar explosions, radiation background, alterations in the Earth's magnetic field and the imaginary axis, the distance between the Earth and the Sun, seismic activity and volcanic eruptions, among others, also contribute to global warming, the greenhouse effect is the leading one.

The global climate is subject to a number of anthropogenic influences, which contribute to its overall variability. These changes include an increase in atmospheric gases, the emergence of a

thermal effect (primarily CO_2) in industrial zones, and the formation of warm islands in urban areas. These effects are the result of human impact on the natural environment (e.g. the creation of water reservoirs and deforestation) (Madatzadeh, Shikhlinsky, 1986:128).

Table 1
The chemical composition of atmospheric air

	Gas	Total density %
1	Nitrogen N_2	78
2	Nitrogen N_2	21
3	Ozone O_3	10^{-6}
4	Carbon dioxide CO_2	0,04
5	CO	10^{-5}
6	Water vapour	0,1
7	Argon Ar	0,94

Climatic Factors
1. Variations in temperature and humidity
2. Solar activity

One of the most urgent issues currently facing humanity is the phenomenon of global warming and the associated complications. Global climate variability is contingent upon the unrelenting increase in temperature. An increase in temperature results in a number of consequences for the global climate, including changes to ecosystems, extreme weather events, a rise in sea levels due to the melting of glaciers and a loss of biodiversity. The diverse interactions of climate-forming factors across the globe give rise to a considerable range of climatic conditions.

The recent decline in precipitation levels may result in the expansion of arid zones in some regions of our republic.

Despite the fact that Azerbaijan's forest area constitutes 11% of the country's total land area, the recent extensive deforestation of forests has resulted in significant ecological changes. It is therefore anticipated that the forest area will increase by up to 30% (Kurayev, 2006: 16; Coln, 2010: 27). During the autumn season, a notable increase in temperature was observed in the Shamakhi zone, with an increase of 2-3 degrees, and in Ganja, with an increase of 1-5 degrees. Conversely, the southern zone exhibited a relatively weaker warming trend. Annual temperature fluctuations were also recorded in Nakhchivan and Baku.

The term 'heat effect' is used to describe the property of the atmosphere whereby solar radiation is released but terrestrial radiation is retained. This process contributes to the accumulation of heat on Earth. The phenomenon of the heat effect is significantly influenced by the presence of water vapour. It plays a significant role in the high concentration of gases present in the atmosphere. The following gases are of particular relevance in this context: CO_2; CN_4; NO_2; nitrogen oxides; tropospheric ozone. Furthermore, additional gases are emitted into the atmosphere, including synthetic chlorofluorocarbons (CFCs) produced by humans (Budyko, 1974: 247).

The proportion of carbon dioxide in the greenhouse effect is estimated to be between 65 and 70%. This gas is introduced into the atmosphere as a consequence of the combustion of fuels in industrial and automotive engines, as well as in thermal power plants. This is the reason why the prevalence of respiratory diseases and allergic reactions has increased among the general population in recent years. A survey of the area surrounding Baku and Absheron revealed that 75% of the population is affected by these similar negative phenomena. In the presence of strong winds, a number of symptoms may manifest, including lethargy, weakness, headaches, mood disorders, and angina pectoris-type pains. The impact of high air temperatures on the nervous system results in changes to reactivity and tone, as well as alterations in the activity of the glands of internal secretion. This is accompanied by a dilation of the blood vessels. This also results in a reduction in

blood pressure. The strength of the wind is correlated with an increase in pulse rate and blood pressure. An increase in wind speed in Azerbaijan has been linked to an uptick in hypertension and heart attacks.

The impact of climate variability is not limited to human life; it also affects plant development, crop yields and the productivity of farm animals. A reduction in precipitation, an insufficient moisture supply to crops, and the recurrence of droughts and dry winds have a detrimental impact on both plant and animal life.

It is probable that tropical and subtropical forests will be more vulnerable to alterations in precipitation levels resulting from fluctuations in temperature. The decomposition of soil organic matter will be accelerated by high air temperatures, which will also reduce soil fertility and increase the likelihood of pests and diseases (Kostin, Pokrovskaya, 1962: 187). The adverse effects of climate on human health are exemplified by the prevalence of cardiovascular diseases.

The introduction of gases into the atmosphere, which exert a thermal effect, has the potential to cause significant harm not only to the climate but also to human health.

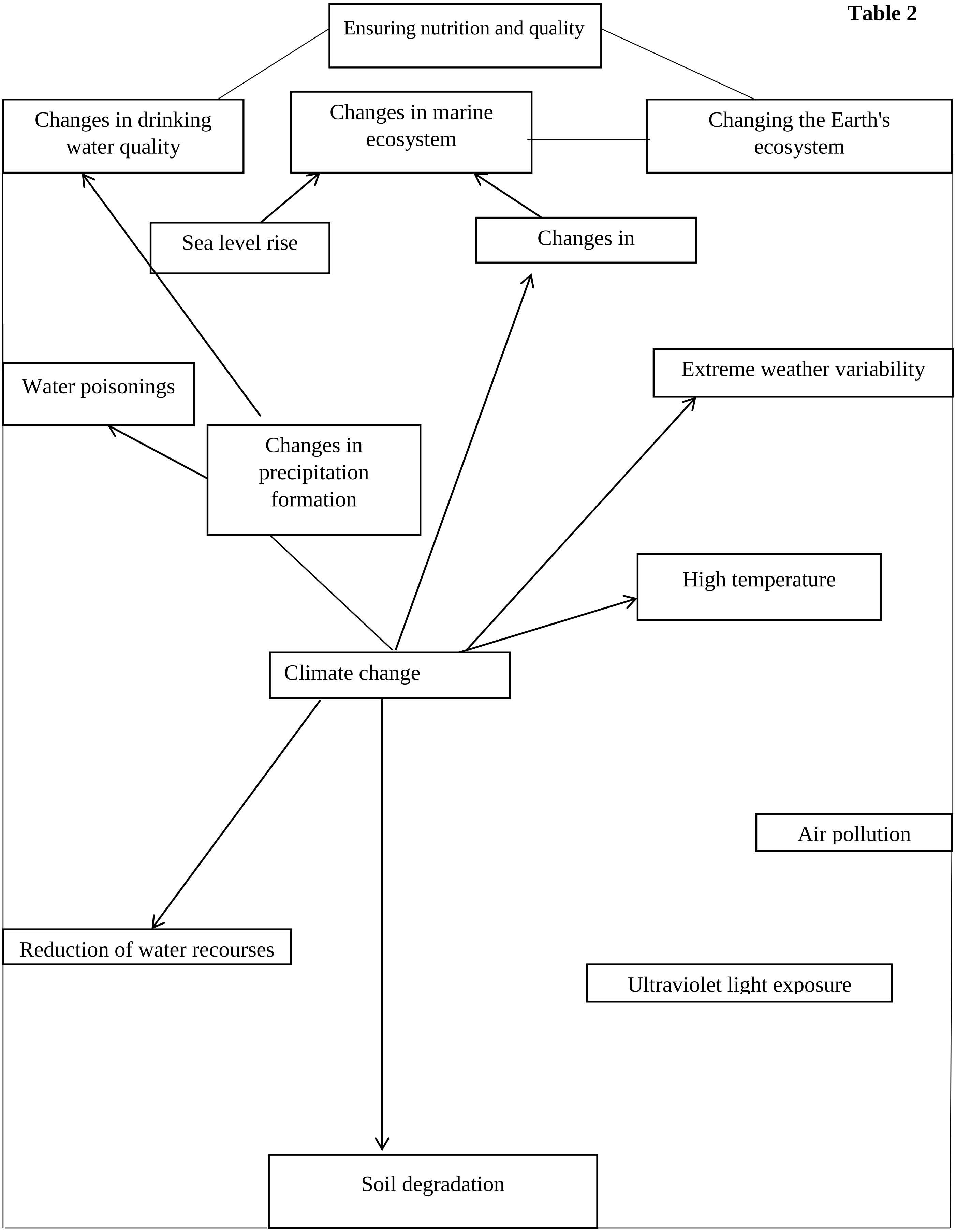
A study conducted by members of the Swedish and Norwegian Academies has revealed that thousands of individuals die prematurely each year. While one demographic succumbs to elevated temperatures in Europe, another perishes from the bites of exotic mosquitoes and the diseases they transmit. (Ruvinsten, Polozova, 1966: 239). Climate change exerts a significant influence on the dissemination of waterborne diseases. Conversely, certain diseases are transmitted through insects, molluscs and animals. As an illustration, in China, as a consequence of climate change, schistosomiasis is transmitted by molluscan vectors.

Furthermore, the incidence of malaria is rising in response to climate change. Anopheles mosquitoes are responsible for the deaths of approximately 600,000 individuals annually, the majority of whom are young children.

Furthermore, climate change is exerting a significant influence on the cardiovascular system. The effects of hot summers on the function of the circulatory organs are significant, with adverse impacts observed in both healthy individuals and those with underlying health conditions. It is important to note, however, that even very cold winters have a negative impact on the functional state of the circulatory system. (Ruvinsten, Polozova, 1966: 239).

The condition of patients with hypertension is significantly affected by wind conditions. The direct and indirect impact of climatic shifts on the human body is illustrated in the table below (Soltanov, 2004: 187).

Table 2

Ensuring nutrition and quality
Changes in drinking water quality
Changes in marine ecosystem
Changing the Earth's ecosystem
Sea level rise
Changes in
Extreme weather variability
Water poisonings
Changes in precipitation formation
High temperature
Climate change
Air pollution
Reduction of water recourses
Ultraviolet light exposure
Soil degradation

The regular sequence of atmospheric processes resulting from the interaction of solar radiation, atmospheric circulation and physical phenomena in a particular region of the Earth's surface is defined as climate. Both global and local climates have undergone significant alterations in recent years.

The changes occurring in the contemporary world have a detrimental impact on the natural world. The rise in the average temperature threshold is a significant contributing factor to a number of serious issues, which impact both humans and the wider living world, including flora and fauna.

The introduction of gases into the atmosphere, which results in a thermal effect, has a detrimental impact on both climate change and human health. Recent studies demonstrate that a notable surge in the emission of industrial and motor transport waste into the atmosphere gives rise to alterations in its composition. This, in turn, leads to an increase in the quantity of active radioactive gases and aerosols present, resulting in a thermal effect. Furthermore, it has been observed that this phenomenon has the potential to pollute water bodies, exert a detrimental impact on the state of plant and animal organisms, and affect human health.

Conclusion

The occurrence of abrupt climatic changes in the environment is leading to an increase in the number of natural disasters in various regions of the Earth. This has a significant impact on the lifestyle and health of people in these areas. In recent years, there has been a notable increase in the frequency of extreme weather events, including hurricanes, warm winds, and above-normal rainfall.

The phenomenon of climate change has a significant impact on the ecosystem. As a consequence, animal habitats are undergoing a geographical shift, with forest vegetation also migrating towards higher elevations. In light of these observations, American biologist Roba Danna posits that by 2080, hundreds of species will have relocated to new territories or continents in order to ensure their continued survival.

The global climate change-induced warming can also exert an influence on the dispersal of insects. Consequently, the emergence of novel species of insect pests is a potential consequence, necessitating an increase in the quantity and composition of pesticides to prevent their proliferation. Consequently, this also has an adverse impact on those engaged in agricultural activities and those residing in the vicinity. Consequently, the proliferation of disease-transmitting ticks and mosquitoes is facilitated.

Our research demonstrates that humanity is confronted with a significant challenge. The feedback from international organisations makes it evident that climate change will have a global impact in the near future. The potential consequences of climate change are manifold and far-reaching. In tropical and subtropical countries, where agricultural land is particularly vulnerable, there is an increased risk of disease and death from a variety of causes. Furthermore, the melting of glaciers and the rising sea levels that result from climate change are a threat to neighbouring areas and their inhabitants. The loss of forests, which play a vital role in regulating the global climate, is another consequence of climate change that is likely to have severe and far-reaching impacts. It is therefore imperative that humanity takes action to prevent these adverse effects.

1. Replacement of conventional energy with non-conventional or alternative forms of energy
2. Development by experts of new more progressive and original methods to address the hazards of global climate change
3. Creating useful engines to reduce the amount of carbon dioxide emitted into the atmosphere, Organising mass production of hybrid cars powered by electricity and other harmless energy is one of the measures to combat global climate change.

References

1. Kuraev, S.N. (2006). *Adaptation to climate change*. RREC.
2. Climate Ch. (2008). *English-Russian Dictionary of Terms, Names, Expressions.* Russia.
3. Solntsev, A.M. (2010). *Climate change: International legal dimension*. Mos.journal.
4. Mammadov, G., Khalilov, M. (2006). *Ecology, environment and man*. Nauka.
5. Soltanov, M.A. (2017). Ecology and biological productivity of the Caspian Sea.
6. Madatzade, A. A., Shikhlinskiy, E.M. (1986). *The climate of Azerbaijan*. Baku.
7. Budyko, M.I. (1974). *Climate change*. Hydrometeorological publishing.
8. Kostin, S.I., Pokrovskaya, T.V. (1962). *Climatology*. *Ed.2.* Hydrometeorological publishing.
9. Rubinstein, E.S., Polozova, L.T. (1966). *Modern climate change*. Hydrometeorological publishing.

Received: 03.09.2024
Submitted for review: 14.09.2024
Approved: 21.10.2024
Published: 30.11.2024

https://doi.org/10.36719/2789-6919/39/88-93

Madina Farziyeva
Klinik "Batıgoz", Azerbaycan, Bakü
madinafarziyeva@yahoo.com

Şaşılık cerrahisinde zayıflatma ve güçlendirme teknikleri

Özet

Bu çalışmada amacımız göze ait biyometrik özellikler ve ekstraoküler kas konfigürasyonunun horizontal şaşılık cerrahisi başarısındaki etkisini değerlendirmektir. Kliniğimizin Şaşılık Birimi'nde horizontal şaşılık nedeni ile cerrahi tedavi uygulanan 28 hasta çalışma kapsamına alındı. Şaşılık cerrahisi yapılan hastaların ameliyat öncesi ve ameliyat sonrası üçüncü ayda yapılan oftalmolojik, ortoptik ve biyometrik muayene bulguları kaydedildi. Rutin muayeneye ek olarak aksiyel uzunluk ve keratometri parametreleri değerlendirildi. Cerrahi sırasında hastaların yaş ortalaması 7,79±7,43 (1,0-38,0) yıldı. Hastalar esotropya, ekzotropya ve infantil esotropya olarak üç gruba ayrıldı. Ameliyat sonrası esotropya (ET) için yakın ve uzak kaymanın 10 prizm diyoptri (pd) ET ve altında olması; ekzotropya (XT) için yakın ve uzak kaymanın 10 pd ET ve XT altında olması - başarılı; yakın veya uzak kaymanın birinin 10 pd ve altında olması - kısmi başarılı; 10 pd üzerinde olması başarısızlık belirlendi. Cerrahi başarı incelendiğinde %46,4 hastanın cerrahisi başarılı, 39,2% hastada kısmi başarılı, %14,4 başarısızdı. Kırma kusuru tipi, kayma tipi, füzyon ve stereopsis varlığı ile cerrahi başarı arasında ilişki saptanmadı (p=0,403; p = 0,183; p=0,316; p=0,259). İç rektus insersiyosunun ('a', 'b', 'c') limbusa olan mesafesi ve ('d') genişliği, arttıkça cerrahi başarı oranının arttığı saptanmıştır (p=0,058; p=0,026; p=0,019; p=0,058). Sonuç olarak, aksiyel uzunluğun ve ekstraoküler kas anatomisinin, horizontal şaşılıklarda cerrahi başarıyı etkileyen faktörler arasında bulunduğu gösterilmiştir.

Anahtar kelimeler: *horizontal şaşılık, kas insersiyosu, aksiyel uzunluk, cerrahi başarı, biyometrik özellikler*

Mədinə Fərziyeva
"Batıgöz" klinikası, Azərbaycan, Bakı
madinafarziyeva@yahoo.com

Çəpgözlüyün cərrahiyyəsində zəiflətmə və gücləndirmə texnikaları

Xülasə

Bu işdə məqsədimiz gözün biometrik xüsusiyyətlərinin və ekstraokulyar əzələ konfiqurasiyasının horizontal çəpgöz cərrahiyyəsinin müvəffəqiyyətinə təsirini qiymətləndirməkdir. Klinikamızda horizontal çəpgözlüklə bağlı cərrahi müalicə alan 28 xəstə tədqiqata daxil edilmişdir. Əməliyyatdan əvvəl və əməliyyatdan sonrakı üçüncü ayda çəpgözlük əməliyyatı edilən xəstələrin oftalmoloji, ortoptik və biometrik müayinə nəticələri qeydə alınıb. Rutin müayinədən əlavə, eksenel uzunluq və keratometriya parametrləri qiymətləndirilir. Əməliyyat zamanı xəstələrin orta yaşı 7,79±7,43 (1,0-38,0) il olmuşdur. Xəstələr üç qrupa bölündü: ezotropiya, ekzotropiya və infantil ezotropiya. Əməliyyatdan sonrakı ezotropiya (ET) üçün yaxın və uzaq yerdəyişmə 10 prizma diopteri (pd) ET və aşağı olmalıdır; Ekzotropiya (XT) üçün 10 pd ET və XT-dən aşağı yaxın və uzaq sürüşmələr - uğurlu; əgər yaxın və ya uzaq sürüşmə 10 pd və ya daha azdırsa - qismən uğurludur; 10 pd-dən yuxarı olarsa, uğursuzluq müəyyən edildi. Cərrahi əməliyyatın müvəffəqiyyəti araşdırıldığında xəstələrin 46,4%-də əməliyyat uğurlu, 39,2%-də qismən uğurlu, 14,4%-də isə uğursuz olub. Kırılma qüsuru növü, sürüşmə növü, qaynaşma və stereopsis varlığı və cərrahi müvəffəqiyyət arasında heç bir əlaqə tapılmadı (p=0,403; p=0,183; p =0,316; p=0,259). Daxili rektus yerinin ('a', 'b', 'c') limbusdan uzaqlığı və eni ('d') artdıqca cərrahi əməliyyatın müvəffəqiyyət nisbətinin artdığı müəyyən edilmişdir (p=0,058; p=0,026). p=0,019; p=0,058. Nəticə olaraq

göstərilmişdir ki, horizontal çəpgözlükdə cərrahi müvəffəqiyyətə təsir edən amillər arasında eksenel uzunluq və gözdənkənar əzələ anatomiyası yer alır.

Açar sözlər: *horizontal çəpgözlük, əzələ yeridilməsi, ox uzunluğu, cərrahi müvəffəqiyyət, biometrik xüsusiyyətlər*

Medina Farziyeva
"Batygoz" clinic, Azerbaijan, Baku
madinafarziyeva@yahoo.com

Attention and Enhancement Techniques in Lasik Surgery

Abstract

Our aim in this study is to evaluate the impact of eye biometric characteristics and extraocular muscle configuration on the success of horizontal strabismus surgery. 28 patients who received surgical treatment for horizontal strabismus in our clinic were included in the study. Before the operation and in the third month after the operation, the results of ophthalmological, orthoptic, and biometric examinations of patients who underwent strabismus surgery were recorded. In addition to routine examination, axial length and keratometry parameters are evaluated. The average age of the patients during the operation was 7.79±7.43 (1.0-38.0) years. Patients were divided into three groups: esotropia, exotropia, and infantile esotropia. For postoperative esotropia (ET), near and far displacement should be 10 prism diopters (pd) ET and below. Near and far shifts below 10 pd ET and XT for exotropia (XT) are successful; if near or far drift is 10 pd or less, it is partially successful; if it is above 10 pd, failure is defined. When the success of the surgical operation was investigated, the operation was successful in 46.4% of patients, partially successful in 39.2%, and unsuccessful in 14.4%. No correlation was found between refractive error type, slip type, presence of fusion and stereopsis, and surgical success (p = 0.403; p = 0.183; p = 0.316; p = 0.259). As the distance and width ('d') of the inner rectus place ('a', 'b', 'c') from the limbus increase, the success rate of the surgical operation increases (p = 0.058; p = 0.026). p=0.019; p=0.058. In conclusion, it has been shown that axial length and extraocular muscle anatomy are among the factors influencing surgical success in horizontal strabismus.

Keywords: *horizontal strabismus, muscle injection, axial length, surgical success, biometric characteristics*

Giriş

Şaşılığın medikal tedavisinde refraksiyon kusurlarının optik düzeltilmesi ve ambliyopi tedavisi; prizmatik camlar, ortoptik ve farmakolojik tedavi seçenekleri mevcuttur (Sobol, 2017: 272). Kaymanın düzeltilmesinde esas olarak iki seçenek vardır: cerrahi tedavi ve kemodenervasyon tedavisi. Şaşılığın tedavisindeki asıl amaç hedef kaymayı düzeltmek, binoküler tek görmesinin korunması ya da oluşturulmasına yardımcı olmak, stereopsisi arttırmak, anormal baş pozisyonu düzeltmek ve periferal görme alanını arttırmaktır (Martinez-Thompson, 2014: 877). Binoküler tek görmesi olmayan olgularda ise kaymayı estetik olarak kabul edilebilir düzeylere indirmek hedeflenmektedir İnfantil esotropyada (ET) cerrahinin amacı gözleri ortofori ile 10 prizm diyoptri esotropya arasına getirmektir. 6 aydan sonra opere edilen çocuklarda hayatın ilk 16 ayında düzelme sağlandığı takdirde çocukların yaklaşık %40'ı stereopsis kazanabilmektedir (Hacıyeva, 2014: 108). Periferik füzyonla birlikte monofiksasyon sendromu en sık sonuçtur (Gurland, 2018: 288), Eğer infantil ET >15 pd ve yaşı 9/12 aydan küçük ise bilateral medial rektus geriletme önerilmektedir (Hernández Martínez, 2017: 585). Eğer hastanın yaşı 9/12 aydan büyükse ve esotropya >60 prizma ise, bazı yazarlar üç kas cerrahisi yapılmasını savunmaktadır. 6,5 mm' den fazla medial rektus geriletmesi uzun dönemde yüksek oranda addüksiyon yetersizliği ve konsekütif esotropya riski oluşturmaktadır (Sunyer-Grau, 2023: 1781).

Tədqiqat

Kliniğimizin Şaşılık Birimi'nde horizontal şaşılık nedeni ile cerrahi tedavi uygulanan 28 hasta çalışma kapsamına alındı. Şaşılık cerrahisi yapılan hastaların ameliyat öncesi ve ameliyat sonrası üçüncü ayda yapılan oftalmolojik, ortoptik ve biyometrik muayene bulguları kaydedildi. Rutin muayeneye ek olarak aksiyel uzunluk ve keratometri parametreleri değerlendirildi. Cerrahi sırasında hastaların yaş ortalaması 7,79±7,43 (1,0-38,0) yıldı. Hastalar esotropya, ekzotropya ve infantil esotropya olarak üç gruba ayrıldı.

Kısmi akomodatif esotropyada cerrahinin amacı büyük oranda hastanın binoküler potansiyeli olup olmadığına göre değişiklik gösterecektir. Derin ambliyopinin olduğu bir çocukta ambliyopinin optimal tedavi edilmesine kadar cerrahiyi ertelenebilir (Bhate, 2022: 386). Binoküler potansiyeli olmadığında cerrahinin amacı oküler hizalamada kozmetik düzeltmedir ve ameliyat sonrası gözlerin 5-15 pd esotropya içinde olmasıdır (Shen, 2020: 403). Cerrahide bilateral medial rektus geriletmesi; unilateral medial rektus geriletmesi ve lateral rektus rezeksiyonu kullanılmaktadır (Haggerty, 2004: 233). Unilateral cerrahi belirgin yakın/uzak farkı olmayan olgularda tercih edilmektedir (Bae, 2019: 14).

İntermittan ekzotropyası olan bir çocukta cerrahi gerekli olup olmadığına karar verirken hesaba katılması gereken faktörler: ekzotropyanın zayıf kontrolü, uyanık olunan saatlerin %50'sinden fazlasında manifest kayma; kayma miktarının artıyor olması, bununla birlikte kapama-açma testinde füzyon ile zayıf toparlama; uzak binoküler görmede ve/veya yakın binoküler görmede kötüleşme (Wright, 2012: 216). İntermittan ekzotropyanın kontrolünü sübjektif ve objektif değerlendirilmesini yapmak amaçlı Newcastle Kontrol Skoru geliştirilmiştir. Cerrahinin zamanlanmasına karar verirken değerlendirilmesi gereken önemli faktör çocuğun yaşıdır (Xie, 2019: 79).

Dört yaşın altındaki çocuklarda doğru ölçüm sıklıkla zor olmaktadır ve aşırı düzeltme monofiksasyon tipi esodeviasyona ve eşlik eden yakın binoküler görme kaybına neden olabilir. Cerrahinin amaçları, uzakta ve yakında ekzoforyayı(tropyayı) azaltmak ya da ortadan kaldırmak, uzak ve yakında binoküler görmeyi korumak veya düzeltmektir. Gerçek diverjans fazlalığı olan hastalar hariç tüm vakalarda unilateral cerrahi tercih edilmektedir. Kayma >50 pd ise 3 kas cerrahisi düşünülmelidir. Eksik düzeltme riskini en aza indirmek için, cerrahi hesaplamalar en büyük açıya göre yapılır. Şaşılık cerrahisinde genel anestezi tercih edilmektedir. Şaşılık cerrahisinde absorbe olan sentetik ve antijenik olmayan sütür materyali kullanılmaktadır. Günümüzde tercih edilen sütür 6-0 Vicryl'dir. Konjonktivada ise 7-0 Vicryl tercih edilmektedir. Subtenon boşluğa ulaşmak için çeşitli konjonktival insizyon yöntemleri kullanılmaktadır: *Limbal kesi*: kolay ve çabuktur. Anatomik ilişkileri korur.

Adale üstü kesi: kanama, fibrozis ve skar oluşumu riski vardır. Dellen gelişme riski yoktur. Reoperasyon gerektiğinde adale bulunmasını güçleştirir.

Forniks kesisi: tek kesiyle birden fazla adaleye ulaşmasını sağlar.

Rektus kaslarını zayıflatma teknikleri:

- Konvansiyonel geriletme
- Askılı geriletme
- Ayarlanabilir sütür tekniği ile geriletme
- Faden
- Marjinal myotomi
- Serbest tenotomi
- Konjonktiva ve tenon geriletmesi

Rektus kaslarını güçlendirme teknikleri:

- Rezeksiyon
- İlerletme
- Katlama

Daha önce yapılan çalışmalarda gözün biyometrik ve anatomik parametrelerin yapılan cerrahinin sonucunu etkilemekte olduğu bildirilmiştir. Fakat bununla ilgili literatürde az sayıda çalışma mevcuttur. Amacımız cerrahi başarıyı etkileyen ve şu ana kadar yeteri kadar araştırılmayan, aksiyel uzunluk ve ekstraoküler kas konfigürasyonu gibi, faktörlerin cerrahi başarıya etkisini değerlendir-

mektir. Çalışma prospektif olarak planlanmıştır. Şaşılık cerrahisi yapılan hastaların ameliyat öncesi ve ameliyat sonrası üçüncü ayda yapılan oftalmolojik, ortoptik ve biyometrik muayene bulguları kaydedildi (Tablo 1).

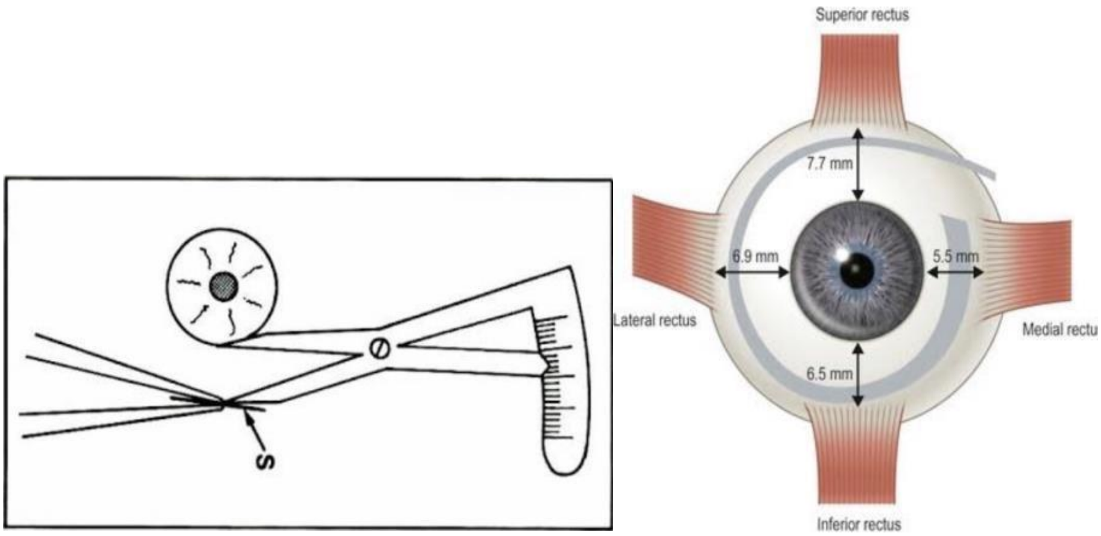
Tablo 1.
Değerlendirilen parametreler

Ameliyat öncesi	Ameliyat sırasında	Ameliyat sonrası
Görme Keskinliği	Kas insersiyosunun limbustan mesafesi	Görme Keskinliği
Kırma kusuru	Kas insersiyosunun Genişliği	Kırma kusuru
Kayma tipi	Kas yönlenimi	Kayma tipi
Yakın-uzak kayma miktarı		Yakın-uzak kayma miktarı
Göz hareketleri		Göz hareketleri
Patern özellikleri		Patern özellikleri
Füzyon		Füzyon
Stereopsis		Stereopsis
Aksiyel uzunluk		
Keratometri		

Çalışmada tüm hastaların demografik özellikleri, preoperatif ve postoperatif görme keskinliği, kayma tipi, yakın – uzak kayma miktarı, göz hareketleri, ameliyat tipleri, patern özellikleri, füzyon, stereopsis, anormal baş pozisyonu varlığı kaydedildi. Rutin muayeneye ek olarak aksiyel uzunluk ve keratometri parametreleri değerlendirildi. Ameliyat esnasında limbus – iç ve dış rektus kasın insersiyosu üst (a), orta (b) ve alt (c) mesafesi olarak kaydedildi. Kasın insersiyo genişliği (d) ölçüldü. Kasın orbitadan düz ya da oblik gelişi kaydedildi.

Çalışmaya dahil edilme kriterleri: ilk şaşılık cerrahisi olması, horizontal şaşılık olması, tam ortoptik muayene yapılabilmesi, çalışma dışı bırakılma kriterleri ise - geçirilmiş şaşılık cerrahisi, paralitik şaşılık, restriktif şaşılık ve vertikal şaşılığın olması olarak belirlendi. Hastalar glob gelişimine göre, kayma tipine göre ve binoküler fonksiyonlarına göre 3 yaş grubuna ayrıldı.

Hastaların görme keskinlikleri üç yaş üstündekilerde Snellen eşeli ile üç yaş altındakilerde obje takibi ve fiksasyon tercihi değerlendirilerek, LEA eşeli kullanarak ölçüldü. Her iki gözdeki refraksiyon kusuru ve gözler arasındaki refraksiyon farkı (sferik değer + silindrik değer/2) formülü ile sferik eşdeğerine çevrilerek hesaplandı. Anizometropi varliği iki göz arasında 1 D ve üzerinde sferik veya silindrik fark olması olarak tanımlandı. Hastalar esotropya, ekzotropya ve infantil esotropya olarak üç gruba ayrıldı. Hastaların yakın ve uzak kayma miktarları camlı ve camsız olarak prizma örtme testi ile ölçüldü (prizm diyoptri, pd). Fiksasyonu iyi olmayan hastalarda kayma açıları Krimsky testi ile değerlendirildi. Uzak füzyon değerlendirmesi için Worth 4 Nokta testi kullanıldı. Stereopsis değerlendirmesi Titmus testiyle yapıldı. Ayrıntılı ön ve arka segment muayeneleri yapıldı. Cerrahi planlanan hastaların tümünde forniks tabanlı konjonktiva açıldı. Tüm gözlerde ameliyat sırasında korneaskleral anatomik limbus ile iç rektus ve dış rektus insersiyosu arasındaki a, b, c ve d mesafeleri ölçüldü ve horizontal kasların yönlenimi düz veya oblik şeklinde kaydedildi (Şekil 1).

Şəkil 1. İnsersiyo-anatomik limbus mesafesi ölçümü , Tillaux spirali sağ göz

Sonuçlar

Hastalara uygulanan cerrahiler bilateral iç rektus geriletmesi, bilateral iç rektus geriletmesi + bilateral alt oblik geriletmesi, bilateral dış rektus geriletmesi, geriletme - rezeksiyon, geriletme-rezeksiyon + alt oblik geriletmesi olarak sınıflandırıldı.

Ameliyat sonrası esodeviasyon için yakın uzak kaymanın 10 pd ET ve altında olması; ekzodeviasyon için yakın ve uzak kaymanın 10 pd ET VE XT altında olması

- başarılı; yakın veya uzak kaymanın birinin 10 pd ve altı olması - kısmi başarılı; 10 pd üzerinde olması başarısız olarak belirlendi.

Cerrahi tedavi sonuçları üzerine etkileri araştırılan faktörler; yaş, cinsiyet, kırma kusuru miktarı, kayma tipi ve kayma miktarı, görme keskinliği, anizometropi varlığı, füzyon varlığı, stereopsis varlığı, aksiyel uzunluk ve kas yerleşimi olarak belirlendi.

Kaynaklar

1. Sobol, E.K., Rosenberg, J.B. (2017). *Strabismus After Ocular Surgery*. J Pediatr Ophthalmol Strabismus.
2. Martinez-Thompson, J.M., Diehl, N.N. (2014). *Incidence, types, and lifetime risk of adult-onset strabismus*. Ophthalmology.
3. Hacıyeva, N.R. (2014). *Müştərək daxili çəpgözlüyün etiologiyası (ədəbiyyat icmalı)*. Oftalmologiya.
4. Gurland, J., Vagge, A., Nelson, L.B. (2018). *One-Muscle Strabismus Surgery*: A Review. J Pediatr Ophthalmol Strabismus.
5. Hernández Martínez, P., Rodríguez Del Valle, J.M. (2017). *Strabismus-associated myopia*. Review. Arch Soc Esp Oftalmol.
6. Sunyer-Grau, B., Quevedo, L., Rodríguez-Vallejo, M., Argilés, M. (2023). *Comitant strabismus etiology: extraocular muscle integrity and central nervous system involvement-a narrative review*. Graefes Arch Clin Exp Ophthalmol.
7. Bhate, M., Flaherty, M., Martin, F.J. (2022). *Timing of surgery in essential infantile esotropia - What more do we know since the turn of the century?* Indian J Ophthalmol.
8. Shen, T., Lin, J., Li, X., Deng, D. (2020). *Intermediate filaments in the medial rectus muscles in patients with concomitant exotropia*. Int Ophthalmol.
9. Haggerty, H., Richardson, S., Hrisos, S. et al. (2004). *The Newcastle Control Score: a new method of grading the severity of intermittent distance exotropia*. Br J Ophthalmol.
10. Bae, G.H., Bae, S.H., Choi, D.G. (2019). *Surgical outcomes of intermittent exotropia according to exotropia type based on distance/near differences*. PLoS One.

11. Wright, K.W. (2012). *Binocular Vision and İntroduction to Strabismus*. In: Pediatric Ophthalmology and Strabismus. Ed: Wright KW, Strube YNJ.
12. Xie, F., Zhao, K., Zhang, W. (2019). *Comparison of surgical outcomes between bilateral recession and unilateral recession-resection in moderate-angle intermittent exotropia*. J AAPOS.

Alındığı tarih: 12.09.2024
İnceleme için gönderildi: 26.09.2024
Onaylanma tarihi: 25.10.2024
Yayınlanma: 30.11.2024

İÇİNDƏKİLƏR

HUMANİTAR VƏ İCTİMAİ ELMLƏR
HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

TƏBİƏT ELMLƏRİ
NATURAL SCIENCES

İmzalandı: 27.11.2024
Onlayn çap: 30.11.2024
Format: 60/84, 1/8
H/n həcmi: 12 ç.v.
Sifariş: 821

---

aem.az saytında çap olunub.
Ünvan: Bakı şəh., Mətbuat pr., 529,
"Azərbaycan" nəşriyyatı, 6-cı mərtəbə
Tel.: +994 50 209 59 68
+994 55 209 59 68
+994 12 510 63 99
e-mail: info@aem.az